

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA HƏYAT KEYFİYYƏTİ – 2018

Elmi redaktor – Nazim Müzəffərli (İmanov)

Bakı – 2019

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur

Azərbaycanda həyat keyfiyyəti – 2018: iqtisadi rayonların, respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların reytingi

Elmi redaktor - Nazim Müzəffərli (İmanov)

İSBN

Bu kitab Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında, respublika tabeli şəhərlərində və inzibati rayonlarında həyat keyfiyyətini müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək məqsədi ilə AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda gerçəkləşdirilmiş ilk tədqiqatın nəticələrini əks etdirir. Qiymətləndirmələr İnstitutun mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış *Həyat Keyfiyyəti İndeksi (HKİ)* əsasında aparılmışdır. Tədqiqat ölkənin 8 iqtisadi rayonunu, həmin rayonlara daxil olan 61 respublika tabeli şəhəri və inzibati rayonu əhatə edir.

Bu araşdırma və ümumən bu tipli bölgələrarası müqayisələr mühüm elmi-nəzəri məsələlərin həllinə kömək etməklə yanaşı, həm də ciddi praktik əhəmiyyət daşıyır. Onların nəticələri ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı məsələləri üzrə praktik idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı, o cümlədən ayrı-ayrı bölgələrdə iqtisadiyyatın üstün templərlə inkişafı dəstəklənərkən, sosial-iqtisadi proqramlar tərtib edilərkən, müxtəlif rayonların inkişafına əlavə dövlət vəsaitləri ayrılarkən faydalı ola bilər.

© AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, 2019

© Nazim Müzəffərli (İmanov), 2019

YARADICI HEYƏT

Müəlliflər: Nazim Müzəffərli (İmanov)
Pərviz Həsənov
Bəhruz Əhmədov

Məsləhətçilər: Akif Musayev
Allahyar Muradov
Rəsmiyyə Abdullayeva

Yardımcı analitik işlər: Günəş Nəbiyeva
Minarə Ağayeva

Elmi redaktor – Nazim Müzəffərli (İmanov)

Mündəricat

Ön söz	5
Həyat keyfiyyəti ölçmələri: dünya təcrübəsi	10
<i>Beynəlxalq təşkilatların tədqiqatları</i>	10
<i>Dövlət qurumlarının tədqiqatları</i>	14
<i>Kommersiyayönlü tədqiqatlar</i>	15
<i>Qavranış üzərində qurulan tədqiqatlar</i>	18
<i>Ölkə regionları üzrə tədqiqatlar</i>	20
Metodologiya	22
<i>Maddi rifah sub-indeksi</i>	24
<i>Sağlamlıq sub-indeksi</i>	26
<i>Təhsil sub-indeksi</i>	28
<i>Təhlükəsizlik sub-indeksi</i>	30
<i>Ailə möhkəmliyi sub-indeksi</i>	30
<i>Ekologiya sub-indeksi</i>	31
<i>Asudə vaxt imkanları sub-indeksi</i>	33
<i>Xüsusi çəkilərin müəyyən olunması</i>	35
Sub-indekslər üzrə nəticələr	38
<i>Maddi rifah sub-indeksi</i>	38
<i>Sağlamlıq sub-indeksi</i>	43
<i>Təhsil sub-indeksi</i>	47
<i>Təhlükəsizlik sub-indeksi</i>	52
<i>Ailə möhkəmliyi sub-indeksi</i>	55
<i>Ekologiya sub-indeksi</i>	57
<i>Asudə vaxt imkanları sub-indeksi</i>	60
Həyat keyfiyyəti indeksi üzrə nəticələr	65
<i>İndeks, onun sub-indeksləri və alt-göstəriciləri arasındakı əlaqələr</i>	68
Son söz əvəzi (<i>Tədqiqatın “zəif nöqtələri” və ya təkmilləşdirmə imkanları haqqında</i>)	77

ÖN SÖZ

Normal halda iqtisadiyyatın və onun inkişafının məqsədi ictimai rifahın yüksəldilməsidir. Bunun ən sadə və ümumi göstəricisi məcmu gəlirlərin (fərdi gəlirlərin cəminin) artmasıdır, amma bu göstərici (sosial rifah funksiyası) gəlirlərin necə bölünməsinə, o cümlədən maliyyə-büdcə alətləri ilə yenidən bölünməsinə nəzərə almır. İctimai rifahı gəlirlər əsasında ölçmək üçün digər indikatorlardan da, məsələn, ən aşağı gəlirlərin səviyyəsindən, adambaşına orta gəlirdən (yaxud əmək haqqından), təsadüfi seçmə ilə götürülmüş gəlir səviyyəsindən istifadə edirlər. Pulun alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) nəzərə alınmaqla hesablanmış adambaşına gəlir və orta əmək haqqı ölkələrarası müqayisələr üçün ən uğurlu göstəricilərdən hesab olunur.

Ötən əsrin son rübünə qədər istər ölkələrarası, istərsə də ölkədaxili tədqiqatlarda ictimai rifahı bilavasitə (*birbaşa*) qiymətləndirmək üçün istifadə olunan rifah indikatorları arasında faktik istehlak göstəriciləri xüsusi yer tuturdu. Lakin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ənənəvi istehlak bəlli bir səviyyəyə çatdıqdan sonra təməl maddi tələbatların ödənilməsi (və müvafiq olaraq, bu əsasda aparılan qiymətləndirmələr) öz aktuallığını qismən itirməyə başladı. Bunun qarşılığında digər ictimai dəyərlərin (azadlıq, ailə, icma həyatı və s.) əhəmiyyəti qat-qat yüksəldi. Təxminən eyni vaxtda antropogen ekoloji dəyişikliklər elə bir həddə çatdı ki, təmiz hava və su “adi istehlak vasitələri” kimi qavranmağa başlandı. Cəmiyyətdə və təbiətdə baş verən bu fundamental dəyişikliklərin təsiri altında iqtisadçılar ictimai rifahı daha geniş təfsir etmək və daha mürəkkəb üsullarla ölçmək zərurəti ilə üzləşdilər.

Hazırda “sosial rifah dövləti” anlayışı təkcə məcmu gəlirlərin yüksəkliyini deyil, insanlara bərabər imkanlar yaradılmasını, rifahın cəmiyyət üzvləri arasında ədalətli paylanmasını, əhalinin sosial baxımdan zəif təbəqəsinə də layiqli (bu ölkə üçün yetərli sayıla biləcək qədər yüksək) yaşayışın (həyat səviyyəsinin) təmin olunmasını da ehtiva edir.

* * *

Oxucuların mühakiməsinə verilən bu kitab Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında, respublika tabeli şəhərlərində və inzibati rayonlarında həyat keyfiyyətini müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək məqsədi ilə AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmiş kompleks tədqiqatın nəticələrini əks etdirir. Qiymətləndirmələr İnstitutun mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış *Həyat Keyfiyyəti İndeksi (HKİ)* əsasında aparılmışdır. Araşdırma ölkənin 8 iqtisadi rayonunu, həmin rayonlara daxil olan 61 respublika tabeli şəhəri və inzibati rayonu əhatə edir.

Bu tipli bölgələrarası müqayisəli tədqiqatlar mühüm elmi məsələlərin həllinə kömək etməklə yanaşı, ciddi praktik əhəmiyyət daşıyır. Onların nəticələri regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı praktik idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı, o cümlədən ayrı-ayrı bölgələrdə iqtisadiyyatın üstün templərlə inkişafı dəstəklənərkən, sosial-iqtisadi proqramlar tərtib edilərkən, müxtəlif rayonların inkişafına əlavə dövlət vəsaitləri ayrılarkən faydalı ola bilər.

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu ümid edir ki, *Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının, respublika tabeli şəhərlərinin və inzibati rayonlarının həyat keyfiyyəti üzrə reytingi* dövlət idarəetmə orqanları və ekspert icması tərəfindən maraqla qarşılanacaq və fəal ictimai müzakirələrə mövzu verəcəkdir.

* * *

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu beynəlxalq müqayisəli iqtisadi araşdırmalar sahəsində artıq müəyyən təcrübəyə malikdir. Son 20 ildə İnstitutun mütəxəssisləri ölkələrarası müqayisəli təhlil əsasında yazılmış bir sıra əsərlər nəşr etdirmişlər.¹

2014-cü ildən etibarən İqtisadiyyat İnstitutu hər il *“İqtisadiyyatın sağlığı” (sağlığı) indeksi – İS(S)İ* adlandırdığı kompozit indeks hesablayır. Bu indeks dövlətin iqtisadiyyata modelyaradıcı müdaxilələrinin ölçülməsi əsasında iqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsini qiymətləndirməyə, təhlil edilən 95 ölkə iqtisadiyyatını bu meyar üzrə təsnifləşdirməyə və iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərinə dair fikir yürütməyə imkan verir. Tədqiqatın nəticələri İnstitutun rəsmi İnternet saytında açıq istifadə üçün yerləşdirilir.² İnstitutun əməkdaşları İS(S)İ və onun sahəvi tətbiqləri haqqında Azərbaycanın və xarici ölkələrin nüfuzlu elmi məcmuələrində bir sıra əsərlər nəşr etdirmişlər.³

¹ T.Paşa. Dünyanın aparıcı ölkələrində vergi islahatları və onların nəticələri. – Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyilləri (məqalələr toplusu), VIII buraxılış, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2000; Ş.Muradov. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. – Bakı, 2004; H.Музаффарли. Рейтинг Азербайджана в международных сравнительных исследованиях. – Баку, 2006; Т.Нусейнов. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. – Bakı, 2015; A.Mustafayev. İKT bazarının formalaşması və inkişafı istiqamətləri (beynəlxalq meyillər). – AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2016, № 5; A.Musayev, A.Musayeva. A Study on the Impact of Underground Economy on Integral Tax Burden in the Proportional Growth Model under Uncertainty. – Advances in Fuzzy Systems, 2018; Г.Юзбашиева. Сравнение структур промышленности стран СНГ, проходящие пост-нефтяной период развития. – Материалы междунар. конф. «Стратегические реформы: перспективы устойчивого экономического развития», Баку, 2018; R.Abdullayeva. Government Regulation of the Pension Systems: Cross-Country Comparative Analysis. – in: Azerbaijani and Chinese Economies: Comparative Research, Beijing, China, 2018; Т.Əliyev. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. – Bakı, 2019; Л.Аллахвердиева. Индекс либеральности (дирижизма) сферы информационных услуг. – Фундаментальные исследования Академии Естественных наук, Москва, 2019, № 8; R.Efendiyev. Gender and employment in Central and West Asian (CWA) countries. – Good Jobs for Inclusive Growth in Central Asia and the South Caucasus, ADB, Manila, 2019 və s.

² <http://economics.com.az>.

³ N.Müzəffərli. İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə. – Bakı, 2014 (azərb. və rus dillərində); İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, 2017 (azərb., ingilis və rus dillərində); İS(S)İ – 2016: İqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsi (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, 2018 (azərb., ingilis və rus dillərində); İS(S)İ – 2017: Dünya ölkələrinin iqtisadi modellər üzrə təsnifatı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, 2019 (azərb., ingilis və rus dillərində); M.Gülaliev. Xarici iqtisadi fəaliyyət: tənzimləmə ilə

Hazırda İnstitut *“Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri”* mövzusunda kompleks tədqiqat işi yerinə yetirir. Bu üçillik (2019-2021-ci illər) tədqiqatın nəticəsi olaraq, beynəlxalq səviyyədə tanınan 25 sosial-iqtisadi reyting araşdırmasında ölkənin mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üzrə dövlət qurumları üçün praktik tövsiyələrin hazırlanması planlaşdırılır.

* * *

Tədqiqatda istifadə edilmiş faktoloji məlumatlar, əksərən, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin açıq istifadədə olan elektron resurslarından götürülmüşdür.⁴ Tələb edilən statistik məlumatların əlçatır olmadığı bir neçə halda, İqtisadiyyat İnstitutu Dövlət Statistika Komitəsinin və Dövlət İmtahan Mərkəzinin rəhbərlərinə müraciət etmiş və onların lütfkar yardımını sayəsində lazımı informasiyanı almışdır. Buna görə Yaradıcı heyət Dövlət Statistika Komitəsinə və Dövlət İmtahan Mərkəzinə minnətdardır və əməkdaşlığın gələcəkdə də uğurla davam edəcəyinə ümid bəsləyir.

* * *

liberallığın tarazlığı. – Bakı, 2018; Y.Məmmədov. İqtisadiyyatın sosialyönlüynə sağçı və solçu baxışlarla bağlı müasir araşdırma və nəticələr // AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2015, № 3; Muzaffarlı N., Ahmadov B. Effect of the Model-shaping Forms of Government Intervention in the Economy on the Economic growth // China Finance and Economic Review, 2018, Volume 7, № 1; Gulaliyev M., Abasova S., Mehdiyeva İ., Sultanova N. Model shaping Forms Of State Intervention in The Economy And Economic Model Of The Country // Int. J. Manag. Bus. Res., 8 (1), June 2018 və s.

⁴ <https://www.stat.gov.az>.

Həyat keyfiyyəti indeksini formalaşdıran sub-indekslərə və bunların alt-göstəricilərinə çəki vermək məqsədi ilə keçirilmiş sorğuda – Yaradıcı heyətin üzvlərindən başqa – aşağıda sadalanan 13 ekspert iştirak etmişdir:

Xətai Aliyev (UNEC Empirik Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru, i.f.d.);
Vüqar Bayramov (İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzinin İdarə heyətinin sədri, i.f.d.);
Rəşad Dayıyev (AR ƏƏSMN Dövlət Məşğulluq Xidmətinin rəis müavini, i.f.d.);
Əli Əlirzayev (UNEC-in kafedra müdiri, i.e.d., prof.);
Yadulla Həsənli (UNEC “İqtisadi Araşdırmalar” İnstitutunun direktoru, i.e.d., prof.);
Rəşad Hüseynov (UNEC “İqtisadi Araşdırmalar” İnstitutunun şöbə müdiri, i.f.d.);
Eldar İsmaylov (Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü, Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutunun direktoru, prof.);
Cəlil Quliyev (AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, i.f.d., dos.);
Məsumə Məmmədova (AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun şöbə müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof.);
Aygün Musayeva (“Azərbaycan” Universitetinin kafedra müdiri, i.f.d.);
Vəfa Mütəllibova (AR Hesablama Palatasının şöbə müdiri, i.f.d.);
Fərhad Rəhmanov (UNEC-in professoru, i.e.d.);
Vaqif Rüstəmov (“Yerli İqtisadi İnkişaf Mərkəzi” İctimai birliyinin sədri, i.f.d.).

Yaradıcı heyət, öz qiymətli vaxtlarını və biliklərini sərf edərək Ekspert sorğusunda iştirak etmiş bütün həmkarlara dərin təşəkkürünü bildirir.

HƏYAT KEYFİYYƏTİ ÖLÇMƏLƏRİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Son 30 ildə bir sıra beynəlxalq təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri həyat keyfiyyətinin ölkələrarası müqayisəli təhlili üzrə tədqiqatlar aparır. Bəzi ölkələrdə həyat keyfiyyəti regionlar üzrə də araşdırılıb müqayisə edilir. Bu tədqiqatlarda tətbiq edilən metodoloji prinsiplər və metodlar (və təbii ki, həm də alınan nəticələr) əhəmiyyətli dərəcədə, bəzənsə prinsipial surətdə fərqlənir.

* * *

Beynəlxalq təşkilatların tədqiqatları

BMT İnkişaf proqramının *İnsan Potensialının İnkişafı İndeksi – İPİİ (Human Development Index)* hesabatı – adının bir qədər fərqli səslənməyinə baxmayaraq – həyat keyfiyyətinin ölkələr üzrə müqayisəli qiymətləndirilməsi sahəsində, güman ki, ən geniş tanınan və istifadə olunan tədqiqatdır. 1990-cı ildən nəşr olunur. İPİİ ictimai rifahı 3 parametrlə əsaslandırır: maddi rifah (AQP nəzərə alınmaqla adambaşına ÜDM-lə ölçülür), təhsil (təhsilə sərf olunan orta müddət və gözlənilən təhsil müddəti əsasında ölçülür), sağlamlıq (doğulanda göz-

lənələn orta ömür müddəti ilə ölçülür). Yekun indeks bu 3 göstəricinin həndəsi ortası kimi hesablanır.

2010-cu ildən etibarən İPİİ daha bir versiyada – ölkələrdəki qeyri-bərabərlik səviyyəsi nəzərə alınmaqla da hesablanır.

İPİİ-nin tənqidçiləri əsasən ona diqqət çəkirlər ki, bu göstərici insan inkişafı və həyat keyfiyyəti anlayışlarına yolverilməz dərəcədə sadə yanaşma üzərində qurulmuşdur və zəruri komponentlərin bir çoxunu nəzərə almır.

2000-ci illərin ortalarında həyat keyfiyyəti üzrə ölkələrarası müqayisələr sahəsində ən maraqlı tədqiqatlardan birini **The Economist Intelligence Unit (EIU)*** aparırdı.¹ *EIU* həyat keyfiyyətini müəyyənləşdirən komponentlərin hər birinə özünün apardığı sorğular əsasında *beta*-əmsallardan istifadə etməklə çəki verirdi: maddi rifah (18,8%), sağlamlıq (19,0%), ailə münasibətləri (11,3%), məşğulluq təminatı (7,7%), sosial həyat (12,2%), siyasi azadlıqlar və təhlükəsizlik (ikisininə bir yerdə – 26,2%), gender bərabərliyi (4,7%).

Tədqiqatın zəif cəhəti də məhz çəkilərlə bağlı idi: bu çəkilər varlı ölkələr üçün bəlkə də məqbul sayıla bilər, amma nisbətən kasıb ölkələrdə həyat keyfiyyətinin komponentləri tamamilə başqa iyerarxiyaya malikdir. Ölkə nə qədər varlıdırsa (yəni, məsələn, AQP nəzərə alınmaqla hesablanmış adambaşına ÜDM nə qədər çoxdursa), maddi amillərin həyat keyfiyyəti üçün əhəmiyyəti bir o qədər aşağı, qeyri-maddi amillərin əhəmiyyəti isə bir o qədər yüksəkdir. Ona görə də daha düzgün olardı ki, əvvəlcə ölkələr adambaşına ÜDM-ə, yaxud adambaşına gəlirə görə qruplaşdırılsın, sonra isə hər bir qrup daxilində komponentlərə fərqli çəkilər verilsin. Lakin bu halda, müxtəlif qruplarda təmsil olunan ölkələrdəki həyat keyfiyyətini ümumi ölçüyə gətirmək və araşdırılan bütün ölkələr üçün vahid bir sıralama tərtib etmək çox çətin olur.

Bu, həyat keyfiyyətinin xüsusi çəkilər əsasında ölçülməsi ilə aparılan əksər ölkələrarası tədqiqatlar üçün ümumi nöqsandır.

* *The Economist* jurnalının törəmə müəssisəsidir.

¹ www.eiu.com.

2011-ci ildən başlayaraq, **İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT)** **“Yaxşı həyat indeksi” (OECD Better Life Index)** adlandırdığı tədqiqatın nəticələrini dərc edir.² Hazırda araşdırma 40 ölkə üzrə (36 İƏİT ölkəsi üstəgəl Braziliya, Rusiya, CAR və Kolumbiya) aparılır, amma gələcəkdə Çini, Hindistanı və İndoneziyanı da əhatə etməsi nəzərdə tutulur. Tədqiqat, İƏİT-in ictimai rifah üçün mühüm hesab etdiyi 11 komponent üzrə aparılır: mənzil şəraiti, gəlirlər, məşğulluq, icma həyatı, təhsil, ekologiya, vətəndaş hüquqları, sağlamlıq, həyatdan məmnunluq, təhlükəsizlik və asudə vaxt. Təsnifata görə, birinci 3 komponent rifahın “maddi şərtlərinə”, qalanları isə bilavasitə “həyat keyfiyyətinə” aid edilir. Lakin metodologiyanın xüsusiyyətini nəzərə alaraq söyləmək mümkündür ki, bu bölgü tamamilən şərtidir. Bəzi komponentlərin özləri də kompozit xarakterlidir; məsələn, məşğulluq 4 göstərici – məşğulluq səviyyəsi, uzunmüddətli işsizlik, adambaşına orta əmək haqqı və məşğulluq təminatı (əmək bazarının səbatlılığı) əsasında hesablanır.

İƏİT-in “Yaxşı həyat indeksi” araşdırmasını bütün digər analoji tədqiqatlardan prinsipcə fərqləndirən odur ki, burada rifah komponentlərinə çəki vermək oxucunun öhdəsinə buraxılır. Təşkilatın İnternet saytında yerləşdirilmiş yekun cədvəl bir növ “interaktiv alət”dir. İlkin variantda bütün komponentlərin əhəmiyyəti eyni səviyyədədir (5 ballıq şkala üzrə 1 bal). İstifadəçi bunların hər birinin əhəmiyyətini öz mülahizəsinə əsasən 0-5 bal aralığında qiymətləndirə bilər. Totalım, kimsə sağlamlıq və təhsili ictimai rifah üçün ən mühüm amillər sayaraq onların hərəsinə maksimal 5 bal versə, bütün digər komponentlərin əhəmiyyətini isə 3 balla qiymətləndirsə, dolayısı ilə sağlamlıq və təhsilin hərəsinə 13,5%, digər komponentlərin hərəsinə isə 8,1% çəki vermiş olur. Beləliklə də, araşdırılan ölkələr üzrə yekun indekslərin qiymətini də istifadəçi özü müəyyənləşdirmiş olur.

Mərkəzi ABŞ-da yerləşən **“İctimai tərəqqi imperativi” (The Social Progress Imperative)** beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı* 2014-cü ildən etibarən, **“İctimai inkişaf indeksi” (Social Progress Index)** adlandırdığı tədqiqatın nəticələri

² www.oecdbetterlifeindex.org.

* Təşkilatın rəhbəri – strateji idarəetmə və beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti məsələləri üzrə tanınmış mütəxəssis M.Porterdir. Qrupa dünyanın bir sıra aparıcı elmi mərkəzlərinin, o cümlədən Harvard Biznes Məktəbinin, Massaçusets Texnologiya İnstitutunun, Oksford Universitetinin, *The Economist* jurnalının və başqa analitik qurumların nümayəndələri daxildir.

rini dərc edir. Bu təşəbbüs hazırda dünya iqtisad elmi üçün çox aktual olan bir məsələ – iqtisadi inkişafın səviyyəsini ənənəvi göstəricilər sistemi ilə (ÜDM, ÜMG, ictimai əmək məhsuldarlığı və s.) qiymətləndirməyin düzgün (yaxud ən azı yetərli) olub-olmaması haqqında global diskussiya çərçivəsində irəli sürülmüşdür.

İctimai inkişaf indeksi hesablanarkən “sırf” iqtisadi göstəricilər nəzərə alınmır. Ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai inkişafın səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan 3 sub-indeksin hərəsi sosial tərəqqinin bir fundamental sualına cavab axtarır: insanların təməl ehtiyacları ödənməyi; fərdlərin və icmaların öz rifahını davamlı olaraq yüksəltməsi üçün zəruri şərtlər təmin olunurmu; bütün insanların öz potensialını gerçəkləşdirməsi üçün şərait varmı? Sub-indekslərin hərəsi 4 alt-indeks əsasında hesablanır. Birinci sub-indeksin alt-indekslərinə: (i) qidalanma və təməl tibbi xidmət, (ii) içməli su və kanalizasiya, (iii) yaşayış yeri (mənzil), (iv) şəxsi təhlükəsizlik; ikinci sub-indeksinkinə: (i) təməl təhsilin əlyətərliyi, (ii) informasiya və kommunikasiyaların əlçatarlığı, (iii) səhiyyə və sağlamlıq, (iv) ekoloji mühit; üçüncü sub-indeksinkinə isə: (i) vətəndaş hüquqları, (ii) şəxsi azadlıqlar və seçim haqqı, (iii) inklüzivlik, (iv) ali təhsilin əlçatarlığı daxildir. Alt-indekslərin özləri də kompozit göstəricilərdir.³

Göründüyü kimi, bu tədqiqatda ictimai inkişafın səviyyəsi, həyat keyfiyyətinin əksər araşdırmalarında istifadə olunan göstəricilər əsasında qiymətləndirilir. Bu ona daha bir işarədir ki, iqtisadi inkişafın məqsədi məhz ictimai rifahın yüksəlməsi olmalıdır.

ABŞ-ın Pensilvaniya Universiteti (University of Pennsylvania) hər il *“Ən yaxşı ölkə”* adı altında sıralama dərc edir. Bu tədqiqat 80 ölkə üzrə 9 fərqli çəkili komponent əsasında aparılır və onların ən mühümlərindən biri 16,77% çəkiyə malik olan “Həyat keyfiyyəti”dir. Bu komponent, öz növbəsində, 9 göstərici əsasında qiymətləndirilir: əmək bazarı, yaşayış qiyməti, iqtisadi sabillik, ailə dəyərləri, gəlir bərabərliyi, siyasi sabitlik, təhlükəsizlik, təhsil sistemi və ictimai səhiyyə sistemi.

³ www.socialprogress.org.

Qeyd etmək lazımdır ki, Pensilvaniya Universiteti “*Ən yaxşı ölkə*” sıralamasına Cənubi Qafqaz ölkələrindən yalnız Azərbaycanı daxil edir.⁴

* * *

Dövlət qurumlarının tədqiqatları

2008-ci ildə Fransada “**İqtisadi İnkişafın və Sosial Tərəqqinin Ölçülməsi üzrə Kommissiya**” (**The Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress – CMEPSP**) yaradılmışdı.* Onun rəhbəri Nobel mükafatı laureatı C.Stiqlits idi. Kommissiya tərəfindən hazırlanmış Hesabatın mərkəzi problemi həyat keyfiyyəti və onun ölçülməsi məsələləri idi. Lakin Hesabat bu problemin metodoloji aspektlərinə, o cümlədən həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində obyektiv və subyektiv (statistikadan götürülmüş və sosioloji sorğularla əldə olunan) göstəricilərdən paralel istifadə olunması yollarına həsr olunmuşdu və konkret hesablamalar əsasında aparılmış müqayisəli ölçmələr təqdim etmirdi.⁵

Birləşmiş Krallığın Milli Statistika İdarəsi ölkə vətəndaşlarının rifah səviyyəsinin Avropa İttifaqı və İƏİT-in orta göstəriciləri ilə müqayisəsi məqsədi ilə 2011-ci ildən etibarən dövrü hesabatlar nəşr edir. “**Birləşmiş Krallıqda ictimai rifahın ölçülməsi: beynəlxalq müqayisələr**” adlı son Hesabatda ictimai rifah 10 əsas göstərici: şəxsi həyatdan məmnunluq, ünsiyyət imkanları, sağlamlıq, layiqli işlə təminat, mənzil şəraiti (o cümlədən yaşayış ərazisində təhlükəsizlik), maliyyə vəziyyəti, ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyət, təhsil və bacarıqlar, siyasi həyatda iştirak (o cümlədən dövlət idarəetmə sisteminin keyfiyyəti) və təbii mühit üzrə qiymətləndirilir.⁶

⁴ <https://www.usnews.com/news/best-countries/overall-rankings>.

* Kommissiya Fransanın o zamankı prezidenti N.Sarkozinin göstərişi əsasında yaradılmışdı.

⁵ <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.

⁶ *Measuring National Well-being in the UK: International Comparisons – 2019* [available at: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/articles/measuringnationalwellbeing/internationalcomparisons2019>]

Eyni tipli tədqiqatlar Almaniyada, Avstraliyada, Hollandiyada, Honkonqda (ÇXR)⁷, İtaliyada, Kanadada, Meksikada və bir sıra başqa ölkələrdə də aparılır.⁸ Bu araşdırmalar əksər hallarda konkret bir ölkədə insanların öz həyatından məmnunluğunu, həyat keyfiyyətinin dəyişmələrini, onun göstəricilərinin dinamikasını qiymətləndirməyə hədəflənir. Bunlar müəyyən müqayisələrə (o cümlədən beynəlxalq müqayisələrə) əsaslansa da, sözün hamılıqla qəbul olunmuş mənasında reyting araşdırmaları deyil.

* * *

Kommersiyayönlü tədqiqatlar

Son illərdə həyat keyfiyyətinin ölkələrarası müqayisəli qiymətləndirmələri ilə kommersiya təşkilatları da fəal surətdə məşğul olurlar. Bunların əsas məqsədi öz müştərilərinə dünyanın müxtəlif regionlarında, ölkə və şəhərlərində həyat və iş şəraiti haqqında *ortaq ölçüyə gətirilmiş* bilgilər vermək və bununla da xarici iqtisadi fəaliyyətin coğrafi istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə yardım göstərməkdir. Bəzi hallarda məqsəd, yeni yaşayış yerinin seçilməsinə kömək göstərmək kimi ifadə olunur. Bu qəbil tədqiqatların bir çoxu həm də nəzəri baxımdan maraq doğurur.

“**International Living**” təşkilatı ayrı-ayrı ölkələrdə həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün təqdim etdiyi *Həyat keyfiyyəti indeksinin (Quality of Life Index)* komponentlərinə çəki vermir və yekun göstərici sadə orta kimi hesablanır. Komponentlər bunlardır: yaşayış qiyməti, istirahət və asudə vaxtdan istifadə imkanları, iqtisadi vəziyyət, ətraf mühitin keyfiyyəti, azadlıqlar, sağlamlıq, infra-

⁷ “*Honkonq Həyat Keyfiyyəti indeksi*” üzrə Hesabatlar dövlət idarəetmə qurumları tərəfindən deyil, Honkonqdakı Çin Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən “*Həyat Keyfiyyəti Araşdırmaları Mərkəzi*” tərəfindən hazırlanır. 2003-cü ildən etibarən dərc edilən bu Hesabatlar İnternetdə əlçatardır: https://www.cuhk.edu.hk/hkiaps/qol/sources/Report_QOLI2018_Eng.pdf.

⁸ Daha ətraflı: *O.A.Кислицина. Новое глобальное движение: измерение прогресса и качества жизни (благополучия).* – Проблемы современной экономики, 2016, № 3 [Доступно на: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=5856>].

struktur, fərdi təhlükəsizlik, iqlim.⁹ *International Living* tətbiq etdiyi metodologiyanın detallarını açıqlamadığı üçün alınmış nəticələrin etibarlılığı haqqında mülahizə yürütmək çətinidir, lakin o, statistik məlumatlarla yanaşı, “öz redaktorlarının, müxbirlərinin və dostlarının canlı təəssüratlarından da geniş istifadə edir”. Bu, tədqiqata müəyyən subyektivlik gətirməyə bilməz, hərçənd ki, bəzi ölkələrdə “canlı təəssüratlar” rəsmi statistikaya nisbətən bəzən daha obyektiv olur.

“Numbeo” şirkəti həyat keyfiyyəti ilə bağlı göstəricilər üzrə dünyanın ən böyük məlumat bazasına malik saytlarından birini idarə edir. Burada *Həyat keyfiyyəti indeksi (Quality of Life Index)* 8 komponent əsasında, çəkiliəri fərqləndirilməklə aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$HKİ = \text{Riy. max} (0; 100 + AQİ / 2,5 - MQGN * 1,0 - YQİ / 10 + Tİ / 2,0 + SXİ / 2,5 - YVİ / 2,0 - ƏMÇİ * 2,0 / 3,0 + İİ / 3,0)$$

HKİ – Həyat keyfiyyəti indeksi, AQİ – Alıcılıq qabiliyyəti indeksi, MQGN – Mənzil qiymətinin gəlirə nisbəti, YQİ – Yaşayış qiyməti indeksi, Tİ – Təhlükəsizlik indeksi, SXİ – Səhiyyə xidmətləri indeksi, YVİ – Yola sərf olunan vaxt indeksi, ƏMÇİ – Ətraf mühitin çirklənməsi indeksi, İİ – İqlim indeksi

Bəzi ölkələr (o cümlədən Azərbaycan) həyat keyfiyyəti üzrə yekun sıralamaya daxil edilməsə də, İndeks onlar üçün də hesablanır. Azərbaycan 94,79 indeks qiyməti ilə həyat keyfiyyətinin orta səviyyədə olduğu ölkələr qrupuna aiddir. Bu tədqiqatın digərlərindən bir fərqi də ondadır ki, Həyat keyfiyyəti indeksi həm ölkələr, həm də şəhərlər üzrə hesablanır (Azərbaycan şəhərlərindən yalnız Bakı və Sumqayıt qiymətləndirilir).¹⁰

“Ceoworld Magazine” də eyni metodologiya əsasında araşdırma aparır və aldığı nəticələr *Numbeo* ilə praktik surətdə üst-üstə düşür.¹¹

“Nomad” konsaltinq şirkəti isə həyat keyfiyyətini yalnız şəhərlər üzrə qiymətləndirir. Məqsəd – öz yaşayış yerini dəyişmək istəyən və ya ən azı buna hazır

⁹ www.internationalliving.com.

¹⁰ <https://www.numbeo.com/quality-of-life>.

¹¹ <https://ceoworld.biz/2019/04/11/best-quality-of-life-2019>.

olan insanları həyat və fəaliyyət üçün ən əlverişli sayıla biləcək 100 şəhər haqqında məlumatlandırmaqdır. Müvafiq indeks fərqli çəkilərə malik 7 göstərici əsasında hesablanır: yaşayış qiyməti (20%), iş imkanları (10%), gəliş-gedişin (yolun) rahatlığı (10%), təhlükəsizlik (10%), əyləncə imkanları (10%), əhalinin qonaqpərvərliyi və ünsiyyətə açıqlığı (10%), *Nomad* göstəricisi (30%). Sonuncu göstərici ölkəyə giriş üçün viza alınmasının asanlığı, biznes mühitinin əlverişliyi, o cümlədən yeni şirkət açmağın asanlığı, bank əməliyyatlarının əlyətərliyi və sadəliyi, vergi sisteminin əlverişliyi əsasında hesablanır. Hazırda ən yaşamaq şəhərlərin yüzlüyünə Azərbaycandan yalnız Bakı (97-ci yer) daxil edilmişdir.¹²

Daha bir konsaltinq şirkəti – “Mercer”, *Yaşayış keyfiyyəti indeksi (Quality of Living Index)* adlandırdığı kompozit göstəricini 10 sub-indeksdə birləşdirdiyi 39 göstərici əsasında hesablayır: siyasi və sosial mühit (siyasi sabitlik, cinayətçilik, qanunun aliliyi və s.), iqtisadi mühit (valyuta dəyişmənin tənzimlənməsi, bank xidmətləri), sosial-mədəni mühit (medianın durumu və senzura, fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması), tibb və ictimai səhiyyə (tibbi ləvazimatlar və xidmətlər, infeksiya xəstəlikləri, kanalizasiya, məişət tullantılarının yığışdırılması, hava çirkliliyi), məktəblər və təhsil (standartlara cavab verən və əsas beynəlxalq dillərdə təhsil təklif edən məktəblərin mövcudluğu), kommunal xidmətlər və nəqliyyat (elektrik enerjisi, su, ictimai nəqliyyat, yol tıxacları və s.), istirahət (restoranlar, teatrlar, kinoteatrlar, idman qurğuları, əyləncə mərkəzləri), istehlak malları (qida məhsullarının və digər gündəlik tələbat mallarının, avtomobillərin əlyətərliyi), mənzil təminatı (mənzil kirayəsi imkanları, məişət texnikası, mebel, təmir xidmətləri), təbii mühit (iqlim, təbii fəlakət ehtimalı).

Tədqiqatın əsas məqsədi – yeni xarici bazarları fəth etməyə hazırlaşan şirkətləri məlumatlandırmaq, xaricdə açılacaq ofisləri və personalı hansı şəhərlərdə yerləşdirməyin daha əlverişli olduğu haqda bilgi verməkdir. Araşdırma dünyanın müxtəlif ölkələrində yerləşən 450 şəhəri əhatə etsə də, yekun hesabatda yalnız 231 şəhər, o cümlədən Bakı üzrə nəticələr daxil edilir.¹³

¹² <https://nomadcapitalist.com/nomad-quality-of-life-index>.

¹³ <https://www.mercer.com/newsroom/2019-quality-of-living-survey.html>.

* * *

Qavrayış üzərində qurulan tədqiqatlar

Bir sıra mütəxəssislər və tədqiqat mərkəzləri hesab edirlər ki, insanların öz həyatlarından məmnunluq səviyyəsi ictimai rifahı, əksəriyyət tərəfindən rifahı səciyyələndirən “obyektiv” göstəricilər kimi qəbul edilən sosial və iqtisadi indikatorlara nisbətən daha dəqiq qiymətləndirir. Məsələn, insanın öz gəlirlərini yetərli sayıb-saymaması (öz gəlirindən məmnunluğu) adambaşına orta gəlir haqqında statistik göstəricidən daha vacibdir; yaxud insanın öz mənzil şəraitindən razılığı onun rifahını adambaşına orta mənzil sahəsi göstəricisinə nisbətən daha dəqiq ifadə edir.

Həyat keyfiyyətinin ictimai qavrayış üzərində qurulan tədqiqatları, 2011-ci ildə BMT Baş Assambleyası üzv-ölkələri öz xalqlarının xoşbəxtlik səviyyəsini qiymətləndirməyə və onun artırılmasını dövlət siyasətinin hədəflərindən birinə çevirməyə çağıran qətnamə qəbul etdikdən sonra xüsusilə fəallaşmışdır.*

ABŞ-da yerləşən **Gellap İnstitutu** (və ya **Amerika İctimai Rəy İnstitutu – American Institute of Public Opinion**) 2012-ci ildən etibarən, o vaxtadək yalnız ABŞ üçün hesabladığı **İctimai rifah indeksini (Global Well-Being Index)** dünyanın digər ölkələri üçün də hesablamağa başlamışdır. Tədqiqat dünyanın 160-dan artıq ölkəsində təsadüfi seçmə əsasında (hər ölkədə 500-1000, bəzi böyük dövlətlərdə isə 2000 respondent seçməklə) keçirilən rəy sorğuları ilə aparılır. Respondentlərə ictimai rifahın 5 müxtəlif komponentinə – uğurluluq, şəxsi həyat, gəlir və maliyyə durumu, sağlamlıq, təhlükəsizlik hissi və bu cəmiyyətə mənsubluğa görə fəxr duyma ilə bağlı 10 sual (hər komponentə aid 2 sual) verilir. Cavablardan asılı olaraq, respondentlər 3 qrupa – yaxşı, orta və pis yaşayanlara bölünür. Hər ölkədə bu qruplara düşən adamların say nisbətindən asılı olaraq, bütün ölkələr ictimai rifah üzrə 5 qrupda təsnifləşdirilir.¹⁴

* Butan Krallığı dünyada ilk və hələlik yeganə ölkədir ki, inkişafın əsas *rəsmi* göstəricisi qismində Ümumi daxili məhsul əvəzinə *“Ümumi milli xoşbəxtlik”* göstəricisindən istifadə edir.

¹⁴ <https://www.gallup.com/175196/gallup-healthways-index-methodology.aspx>.

Gellap İnstitutunun sorğu nəticələri həyat keyfiyyəti araşdırmaları aparan bir sıra təşkilatlar tərəfindən istifadə olunur. Bunların ən geniş tanınanlarından biri BMT-nin “Davamlı İnkişaf üzrə Həllər” şəbəkəsidir (United Nations Sustainable Development Solutions Network). 2012-ci ildən etibarən hər il “Dünyaya ölkələrində ictimai xoşbəxtlik haqqında hesabat” (World Happiness Report) dərc edir. Son Hesabatlar 156 ölkəni əhatə edir. İctimai xoşbəxtlik 6 parametrlə ölçülür: gəlir, gözlənilən sağlam ömür müddəti, sosial dəstək, seçim azadlığı, inam (etimad) və səxavət. Ölçmələr Gellap İnstitutunun sorğu nəticələri əsasında aparılır.¹⁵

Böyük Britaniyanın “Yeni İqtisadi Tədqiqatlar Fondu” (New Economics Foundation – NEF) ictimai rifahın *ədalətli paylaşmasını və davamlılığını* önə çəkir.¹⁶ Fondun təqdim etdiyi “Davamlı xoşbəxtlik indeksi” (Happy Planet Index – HPI) 4 komponent əsasında aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$DXİ = \frac{İM * GÖM * B(QB)}{EY}$$

DXİ – Davamlı xoşbəxtlik indeksi, İM – ictimai məmnunluq, GÖM – gözlənilən ömür müddəti, B(QB) – bərabərlik (qeyri-bərabərlik), EY – ekoloji yük

İctimai məmnunluq Gellap İnstitutunun sorğu nəticələri əsasında hesablanır. Bərabərlik (qeyri-bərabərlik) – gözlənilən ömür müddəti və ictimai məmnunluq üzrə cəmiyyət üzvləri arasındakı fərqin göstəricisidir və Fondun özü tərəfindən hesablanır. Ekoloji yük, ictimai rifahın təbiətə nəyə başa gəldiyinin göstəricisidir, ölkə əhalisinin məcmu istehlakını təmin etməkdən ötrü tələb olunan ərazi ilə (hektarlarla) ölçülür. Bu, istehsal yox, istehlak göstəricisidir. Təbii, Çində istehsal edilmiş bir məhsulu Argentinada yaşayan birisi alıb işlədirsə, həmin məhsulun is-

¹⁵ <https://worldhappiness.report>.

¹⁶ www.happyplanetindex.org.

tehsalı zamanı atmosferə tullanmış CO₂-nin udulması üçün zəruri olan ərazi (torpaq sahəsi) Çinin yox, Argentinanın ekoloji yük göstəricinə daxil olur.¹⁷

* * *

Ölkə regionları üzrə tədqiqatlar

Ayrıca bir ölkənin müxtəlif regionlarında həyat keyfiyyətinin müqayisəli təhlili sahəsində tədqiqatlar nisbətən az inkişaf etmişdir. ABŞ-da dərc olunan “**US News & World Report**” jurnalı ölkənin ştatlarının müxtəlif meyarlara, xüsusilə də təhsil və səhiyyənin inkişafına görə rənkinqləri (sıralamaları) sayəsində həm də geniş tanınan analitik mərkəzdir. “*Ən yaxşı ştat*” adlanan ümumi sıralamanın əsaslandığı 8 komponentdən biri də 8,1%-lik xüsusi çəkiyə malik olan “Həyat keyfiyyəti”dir. “Həyat keyfiyyəti indeksi” ekoloji durum və sosial mühit alt-indekslərinin sadə ortası kimi hesablanır. Həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı əksər tədqiqat mərkəzlərinin nəzərə aldığı digər komponentlər isə (səhiyyə, təhsil, təhlükəsizlik və s.) burada həyat keyfiyyətindən “kənar” təhlil olunur və integral indeksin (Ən yaxşı ştat indeksinin) müstəqil göstəriciləri kimi araşdırılır.¹⁸

Rusiyada “**Россия сегодня**” **Beynəlxalq informasiya agentliyinin** nəzdində fəaliyyət göstərən “**RIA-Reytinq**” ölkə regionlarının müxtəlif parametrlər əsasında sıralanması sahəsində silsilə araşdırmalar aparır. Bunlardan biri də “*RF regionlarının həyat keyfiyyəti üzrə reytingi*”dir. Reyting 11 sub-undeksdə birləşdirilmiş 72 göstərici əsasında tərtib olunur. Bunlar əhali gəlirlərinin səviyyəsi, məşğulluq və əmək bazarı, mənzillə təminat, həyat təhlükəsizliyi, demografik vəziyyət, ekologiya və iqlim şəraiti, sağlamlıq və təhsil səviyyəsi, sosial infrastruktur, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, kiçik biznesin inkişaf səviyyəsi və nəqliyyat infrastrukturunu sub-indeksləridir.¹⁹

¹⁷ *Ekoloji yük (Ecological Footprint)* göstəricisi **Global Footprint Network** təşkilatının təqdim etdiyi göstəricidir: <https://www.footprintnetwork.org/resources/data>.

¹⁸ <https://media.beam.usnews.com/ba/b2/c75f31c94080b1d8a17931bcddd0/171206-best-states-overall-rankings-2018.pdf>.

¹⁹ <https://ria.ru/20190218/1550940417.html>.

Yeni Zelandiyada yerli dövlət idarəetmə orqanlarının təşəbbüsü ilə *“Ölkənin şəhərlərində həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi”* üzrə tədqiqat aparılır. Tədqiqatın nəticələri 2 ildən bir dərc olunur. Sonuncu Hesabat (2018-ci il) 7 mindən artıq respondent arasında aparılmış sorğu materiallarına əsaslanır və 9 sahəni əhatə edir: həyatdan ümumi məmnunluq, ətraf mühit, mənzil şəraiti, ictimai nəqliyyat, sağlamlıq, təhlükəsizlik, icma həyatı, maddi rifah, şəhər idarəetməsində iştirak.²⁰ Lakin araşdırılan şəhərlər bu göstəricilərin və onların alt-göstəricilərinin hər biri üzrə müfəssəl müqayisə edilsə də, ortaq ölçüyə gətirilmiş ümumi (vahid) bir göstərici əsasında sıralanmır.

* * *

Azərbaycanda regionlararası (rayonlararası) sosial-iqtisadi müqayisələr sahəsində ilk tədqiqatlardan biri *İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi* tərəfindən yerinə yetirilmiş və 2017-ci ildə dərc olunmuş *“Azərbaycan Respublikası rayonlarının investisiya reytingi”*dir.²¹ Rayonlar 3 sub-indeks (baza göstəricilər, səmərəlilik və innovasiya) əsasında sıralanmışdır. Baza alt-indeksi təhsilin, səhiyyənin, infrastrukturun səviyyəsini, institutların keyfiyyətini və iqtisadiyyata verilən töhfəni səciyyələndirən göstəricilər əsasında hesablanmışdır. Səmərəlilik alt-indeksinin qiymətləndirilməsi zamanı əmək bazarının səmərəliliyi, ali təhsillilərin xüsusi çəkisi və ölkə büdcəsindən asılılıq (büdcədən alınmış vəsait) nəzərə alınmışdır. İnnovasiya alt-indeksi isə yeni texnologiyaların tətbiqini və innovativ tədqiqatların sayını ümumiləşdirir.

Tədqiqatın eyni vaxtda həm 2016-cı, həm də 2017-ci illər üzrə aparılması müəlliflərə imkan vermişdir ki, iki ilin nəticələrini müqayisə edərək, rayonların sıralamadakı yerdəyişmələri haqqında və bunların səbəbləri barəsində mülahizələrini bölüşsünlər.

²⁰ *New Zealand: Quality of Life Survey 2018* [available at: <http://www.qualityoflifeproject.govt.nz/pdfs/Quality-of-Life-2018.pdf>].

²¹ http://www.iqtisadiislahat.org/store//media/documents/diger/Rayonlarin_Investisiya_Reytingi.pdf.

METODOLOGIYA

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının, respublika tabeli şəhərlərinin və inzibati rayonlarının həyat keyfiyyəti üzrə reytingi 7 sub-indeksdə qruplaşdırılmış 36 göstərici əsasında tərtib edilmişdir. Dünyanın əksər aparıcı tədqiqat mərkəzləri həyat keyfiyyətini qiymətləndirərkən məhz bu göstəricilərdən istifadə edir və Yaradıcı heyət bunları həyat keyfiyyəti üzrə ölkədaxili reytingləri hazırlamaq üçün yetərli sayır. Göstəricilərin əsaslılığı (o cümlədən əlçatarlılığı) ilə bağlı bəzi məsələlərə ayrıca toxunulacaqdır.

Tədqiqat ölkənin 8 iqtisadi rayonunu, bu rayonlara daxil olan 6 respublika tabeli şəhəri və 55 inzibati rayonu əhatə edir. Respublika tabeli 3 şəhər (Lənkəran, Şəki və Yevlax) həm də rayon mərkəzləridir. Bu şəhərlər üzrə ayrıca statistik uçot aparılmır. Onların statistikasını daxil olduqları inzibati rayonların statistikasının tərkib hissəsidir. Buna görə də həmin 3 şəhər inzibati rayonlar sırasında nəzərə alınmışdır.

Bakı şəhəri öz inkişaf səviyyəsinə və əhalisinin həyat keyfiyyətinə görə ölkənin digər bölgələrindən əsaslı surətdə fərqləndiyi üçün araşdırmaya daxil edilməmişdir. Hazırda işğal altında olan Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi regionları da tədqiqat obyektinə deyildir.

Siyasi və iqtisadi azadlıqlar ölkənin bütün bölgələrində eyni səviyyədə təmin edildiyinə və bu səbəbdən də regionlararası müqayisə üçün heç bir əlavə informasiya

ya daşımadiğına (rayonların arasında hansısa əlavə fərqlər yaratmadığına) görə – həyat keyfiyyəti üzrə ölkələrarası müqayisəli araşdırmalardan fərqli olaraq – siyasi mühitlə, fərdi hüquq və azadlıqlarla bağlı göstəricilər nəzərə alınmamışdır.

Reytingin inteqral (yekun) göstəricisi olan *Həyat keyfiyyəti indeksi (HKİ)* 7 sub-indeksin çəkili ortası kimi hesablanmışdır. Sub-indekslər aşağıdakılardır:

- *Maddi rifah sub-indeksi (MR),*
- *Sağlamlıq sub-indeksi (SL),*
- *Təhsil sub-indeksi (TS),*
- *Təhlükəsizlik sub-indeksi (THL),*
- *Ailə möhkəmliyi sub-indeksi (AM),*
- *Ekologiya sub-indeksi (EKO),*
- *Asudə vaxt imkanları sub-indeksi (AVİ).*

Həyat keyfiyyəti indeksi, onun sub-indeksləri və bu sub-indeksləri formalaşdıran alt-indekslər $4 * [(V_i - V_{min}) / (V_{max} - V_{min})] + 1$ düsturu ilə [1, 5] aralığına gətirilmişdir (İqlim alt-indeksi istisnadır). “5” iqtisadi rayonun (şəhərin və inzibati rayonun) həyat keyfiyyəti və onun komponentləri üzrə digər regionlarla (şəhər və rayonlarla) müqayisədə ən yaxşı, “1” isə ən pis göstəricilərə malik olduğunu ifadə edir.

Bir neçə halda (uşaq ölümü, ana ölümü, atmosfərə çirkləndirici maddələrin atılması, qeydə alınmış cinayətlərin sayı və boşanmaların nikahlara nisbəti) göstəricinin yüksəkliyi həyat keyfiyyətinin pisləşdiyini ifadə edir. Bu hallarda göstəriciləri [1, 5] aralığında standartlaşdırmaq üçün $4 * [(V_i - V_{max}) / (V_{min} - V_{max})] + 1$ düsturu tətbiq edilmişdir.

Azərbaycanın bölgələrində həyat keyfiyyəti üzrə müqayisəli araşdırmalar gələcəkdə davam etdiriləcəkdir. Alınmış və alınacaq nəticələrin illər üzrə müqayisə-yəgəllərliyini təmin etmək üçün sub-indeksləri formalaşdıran hər bir alt-indeksin minimumu (V_{min}) həmin göstəricinin faktik minimal qiymətindən ($V_{min\ fakt}$) 20% aşağı (göstəricinin mümkün minimal qiymətinin sıfıra bərabərliyi halları istisna olmaqla), maksimumu isə (V_{max}) faktik maksimal qiymətindən ($V_{max\ fakt}$) 20% çox

olaraq götürülmüş (faizlə ifadə olunmuş göstəricilərdə 100%-i keçməməklə), minimum və maksimumlar aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

$$V_{min} = V_{min\ fakt} - 0,2 * V_{min\ fakt}; \quad V_{max} = V_{max\ fakt} + 0,2 * V_{max\ fakt}$$

$V_{min\ fakt}$ və $V_{max\ fakt}$ təhlil ilində hər bir göstərici üzrə, müvafiq olaraq, ən kiçik və ən yüksək faktik qiymətlərdir. Məsələn, tədqiq edilən inzibati rayonlar və şəhərlər arasında 2018-ci ildə adambaşına orta illik nominal gəlirin ən az olduğu rayon Yardımlıdır (1597 manat), ən yüksək göstərici isə Naftalan şəhərində (6186,3 manat) qeydə alınmışdır. Müvafiq surətdə, Yardımlının göstəricisi $V_{min\ fakt}$ Naftalanın ki isə $V_{max\ fakt}$ kimi qəbul edilmişdir. Adambaşına orta illik nominal gəlir göstəricisi indeksləşdirilən zaman $V_{min} = 1597 - 0,2 * 1597 = 1277,6$, $V_{max} = 6186,3 + 0,2 * 6186,3 = 7423,5$ kimi nəzərə alınmışdır. Digər göstəricilərin indeksləşdirilməsi zamanı da eyni qayda tətbiq edilmişdir.

Bu, şəhər və rayonların sıralanmasına (reyting cədvəlindəki mövqeyinə) heç bir təsir göstərmir; onlar, sadəcə olaraq, qiymətləndirmə intervalının, yəni [1, 5] aralığının ortasına doğru "sıxılmış" olur.

* * *

1. Maddi rifah sub-indeksi

Beş göstəricinin indeksləşdirilmiş qiymətinin (5 alt-indeksin) çəkili ortası kimi hesablanmışdır:

1.1. Adambaşına orta illik nominal gəlir – ANG (manatla) – əmək haqqı, pensiya, təqaüd, dividend və ev təsərrüfatı məhsullarının satışından mədaxilin cəmi kimi hesablanır. $V_{min\ fakt} = 1597$, $V_{max\ fakt} = 6186,3$.

1.2. Muzdlə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı – ONƏH (manatla) – hesablanmış orta aylıq əməkhaqqı fondunun ümumi məbləğini (vergilər və digər sosial ödəmələr daxil olmaqla) faktiki işləmiş işçilərin sayına bölməklə hesablanır. $V_{min\ fakt} = 259,2$, $V_{max\ fakt} = 499,5$.

1.3. Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği – P (manatla) – təyin olunmuş aylıq pensiyaların ümumi məbləğini sosial müdafiə orqanlarında qeydiyyatda olan pensiyaçıların sayına bölməklə hesablanır. $V_{min\ fakt} = 170,8$, $V_{max\ fakt} = 214,9$.

1.4. Bir nəfərə düşən ümumi mənzil sahəsi – MS (kvadrat metrə) – ictimai rifahın əsas göstəricilərindəndir, yaşayış sahələrinin məcmusunun (mənzil fondunun) əhali sayına nisbəti kimi ifadə olunur. $V_{min\ fakt} = 12,3$, $V_{max\ fakt} = 27,6$.

1.5. Minik avtomobillərinin sayı – Avt (hər 100 ailəyə, ədədlə) – ictimai rifahın mühüm göstəricisidir. Avtomobillər uzunmüddətli istehlak malları arasında ən bahalıdır və onların sayı ictimai rifahın bəlli bir səviyyəyə çatması haqqında bilgi verir. $V_{min\ fakt} = 25$, $V_{max\ fakt} = 57$.

Bütün göstəricilər 2018-ci ilə aiddir və ARDSK-nın elektron məlumat bazasındandır. Naxçıvan MR-in inzibati rayonları üzrə “adambaşına orta illik nominal gəlir”, “bir nəfərə düşən ümumi mənzil sahəsi” və “hər 100 ailəyə düşən minik avtomobillərinin sayı” haqqında statistik məlumatlar əlçatan olmadığına görə müvafiq alt-indekslərin hesablanması zamanı bu rayonlar üçün Muxtar Respublikanın orta göstəricisindən istifadə edilmişdir. Eyni səbəblə bu yanaşma Asudə vaxt imkanları sub-indeksinin göstəricilərindən olan “hər yüz nəfərə düşən İnternet istifadəçilərinin sayı” standartlaşdırılarkən də tətbiq olunmuşdur.

Əmək haqqı nominal gəlirlərin tərkib hissəsi olsa da, hesablamalarda ayrıca nəzərə alınmışdır. Bu, maddi rifahın səviyyəsi baxımından əmək haqqının Azərbaycanda xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu nəzərə alınmaqla Maddi rifah sub-indeksinin əlavə dəqiqləşdirilməsi (korreksiyası) məqsədilə edilmişdir. Maraqlıdır ki, göstəricilərə çəki vermək məqsədi ilə keçirilmiş sorğuda ekspertlərin əksəriyyəti əmək haqqının maddi rifaha təsirini nominal gəlirin təsirinə nisbətən daha yüksək qiymətləndirmiş, ona daha yüksək xüsusi çəki vermişdir.

Pensiyalar da ümumi nominal gəlirin tərkib hissəsidir, lakin ahıl yaşda olan, yaxud əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş insanların böyük bir kəsimi

üçün pensiya başlıca, bəzənsə yeganə gəlir mənbəyidir. Ona görə də bölgələrdə maddi rifahın ümumi səviyyəsini qiymətləndirərkən orta pensiya göstəricisini ayrıca nəzərə almaq lazım gəlir.

Nəticə etibarilə, Maddi rifah sub-indeksi ekspert sorğusu əsasında müəyyənləşdirilmiş çəkilərə müvafiq olaraq aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$MR = 0,28*ANG + 0,32*ONƏH + 0,17*P + 0,13*MS + 0,10*Avt$$

2. Sağlamlıq sub-indeksi

Altı göstəricinin indeksləşdirilmiş qiymətinin (6 alt-indeksin) çəkili ortası kimi hesablanmışdır:

2.1. Doğulanda gözlənilən ömür müddəti – DGÖM (il) – doğulanların, onların bütün ömrü boyu yaş qrupları üzrə ölüm səviyyəsinin dəyişməz (hesablama ilindəki səviyyədə) qalacağı halda yaşayacağı illərin sayıdır. Sağlamlığın ümumi göstəricisi hesab edilir. $V_{min\ fakt} = 71,9$, $V_{max\ fakt} = 79,4$. Əhalinin sağlamlığını və həyat keyfiyyətini daha dəqiq qiymətləndirmək üçün DGÖM-i doğulanda gözlənilən sağlam ömür müddəti (DGSÖM) göstəricisi ilə korrektə etmək doğru olardı. Lakin Azərbaycanın rayonları üçün bu göstərici əlçatan olmadığına görə hesablamalar yalnız DGÖM əsasında aparılmışdır.

2.2. Xəstəxana çarpayılarının sayı – XÇ (hər 10 min nəfərə, ədədlə) – xəstəxanalarda inventar ilə təchiz edilmiş və xəstələr tərəfindən tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq, xəstələri qəbul etməyə hazır olan çarpayılardan sayıdır. Bu araşdırmada əhali sayı nəzərə alınmaqla nisbi göstərici kimi götürülmüşdür. Bölgənin tibbi xidmət potensialını ifadə edən üç əsas göstəricidən biridir. $V_{min\ fakt} = 14$, $V_{max\ fakt} = 210,6$.

2.3. Ambulator-poliklinik müəssisələrin sayı – APM (hər 10 min nəfərə, ədədlə) – ambulatoriya qəbulu ilə məşğul olan bütün tibb müəssisələrinin (poliklinikalar, ambulatoriyalar, dispanserlər, xəstəxanaların poliklini-

ka şöbələri, həkim səhiyyə məntəqələri və s.) ümumi sayıdır. Bu araşdırmada əhali sayı nəzərə alınmaqla nisbi göstərici kimi götürülmüşdür. Ölçmələrə tibbi xidmətlərin əlçatanlığını ifadə edən institusional göstərici kimi daxil edilmişdir. $V_{min\ fakt} = 0,2$, $V_{max\ fakt} = 5,2$.

2.4. Həkimlərin sayı – HS (hər 10 min nəfərə, nəfərlə) – səhiyyə orqanlarında, sosial təminat müəssisələrində, elmi-tədqiqat institutlarında, kadr hazırlığı müəssisələrində işləyən ali tibbi təhsilli personalın sayıdır. Tibbi xidmətlərin əlçatanlığının və keyfiyyətinin vacib göstəricisidir. $V_{min\ fakt} = 4,3$, $V_{max\ fakt} = 58,5$.

2.5. Körpə ölümü əmsali – KÖƏ – bir yaşadək körpələrin ölüm hallarının diri doğulanların ümumi sayına nisbəti kimi hesablanır və həyatın ilk ilində ölüm ehtimalını ifadə edir. Əmsal (burada hər min nəfər diri doğulandan bir yaşadək ölənlərin sayı) hesablamalara tibbi xidmətlərin vacib keyfiyyət göstəricisi qismində daxil edilmişdir. $V_{min\ fakt} = 0$, $V_{max\ fakt} = 31,7$.

2.6. Ana ölümü əmsali – AÖƏ – hər 100 min diri doğulan uşağa ana ölümünün sayını ifadə edir. Hamiləlik dövründə və doğuşdan sonrakı 42 gün ərzində hamiləliklə, doğuşla və ya doğuşdan sonrakı ağırlaşma ilə əlaqədar olan səbəblərlə ölənlərin nisbi sayıdır. Bədbəxt hadisə nəticəsində və ya təsadüf üzündən ölüm bu göstəricidə nəzərə alınmır. Qiymətləndirmələrə tibbi xidmətlərin vacib keyfiyyət göstəricisi qismində daxil edilmişdir. $V_{min\ fakt} = 0$, $V_{max\ fakt} = 116,6$.

Bütün göstəricilər 2018-ci ilə aiddir və ARDSK-nın elektron məlumat bazasından götürülmüşdür.

Sağlamlıq sub-indeksi ekspert sorğusu əsasında müəyyənləşdirilmiş çəkilərə müvafiq olaraq aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$SL = 0,26*DGÖM + 0,15*XÇ + 0,10*APM + 0,11*HS + 0,19*KÖƏ + 0,19*AÖƏ$$

3. Təhsil sub-indeksi

Əhalinin təhsilə cəlb olunmasını, təhsil infrastrukturunu və təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verən dörd alt-indeksin çəkili ortası kimi hesablanmışdır:

3.1. Ümumi təhsil (ÜT) alt-indeksi iki göstərici əsasında müəyyən edilir: *ümumtəhsil müəssisələrində oxuyanlar – ÜTO* (5-18 yaş qrupundakı əhalinin sayında faizlə) və *ümumtəhsil müəssisələrinin sayı – ÜTM* (hər 1000 şagirdə). Birinci göstərici – ümumi təhsilə cəlb olunmanın səviyyəsini əks etdirir və ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanlarla tədris ilinin əvvəlində təhsil üçün qeydiyyatda düşənlərin sayının region üzrə 5-18 yaş qrupundakı əhali sayına nisbəti kimi hesablanır. $V_{min\ fakt} = 38,3$, $V_{max\ fakt} = 99,7$. İkinci göstərici ümumi təhsilin infrastruktur təminatının səviyyəsini əks etdirir. $V_{min\ fakt} = 0,7$, $V_{max\ fakt} = 15,1$.

Ümumi təhsil alt-indeksinin hesablanması zamanı sözügedən iki göstəricinin əhəmiyyəti (xüsusi çəkiliəri) bərabər tutulmuşdur:

$$ÜT = (ÜTO + ÜTM) / 2.$$

3.2. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanlar – ATA (əhalinin ümumi sayında faizlə) – ölkənin ali təhsil müəssisələrində (bunların hansı bölgədə yerləşməsindən asılı olmayaraq) oxuyanların xüsusi çəkisidir. Ali təhsil alanların sayı bütün rayonlar üzrə əlçatan olmadığına görə bu göstərici dolayı yolla – son dörd ildə ali məktəblərə qəbul olanların toplam sayı əsasında hesablanmışdır. Əhalinin ali təhsilə cəlb olunmasının əsas göstəricisidir. $V_{min\ fakt} = 0,4$, $V_{max\ fakt} = 2$.

3.3. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanlar – ATMQ (abituriyentlərin sayına nisbətə faizlə) – orta məktəbi bitirərək həmin il ali təhsil müəssisələrinə qəbul edilənlərin sayının həmin ildəki abituriyentlərin sayına nisbə-

tidir. Orta məktəbi əvvəlki illərdə bitirib ali təhsil müəssisələrinə hesabat ilində qəbul olunanlar və əvvəllər ali təhsil müəssisələrində oxuyan, amma hansısa səbəblərdən təhsilini yarımçıq saxlayan, hesabat ilində isə ali təhsil almağa davam edənlər nəzərə alınmamışdır. Bu göstərici bölgələrdə orta təhsilin keyfiyyətini üzə çıxarır və “Ümumi təhsil” baza göstəricisini tamamlayır. $V_{min\ fakt} = 34,7$, $V_{max\ fakt} = 78,4$.

3.4. Məktəbəqədər təhsil (MQT) alt-indeksi iki göstərici əsasında müəyyən olunur: *məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsi (MQTC)* və *məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı (MQTM)*. Birinci göstərici məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmuş uşaqların sayının müvafiq yaş qrupunda (0-5 yaş) olan uşaqların sayına nisbətidir. Ölkənin şəhər və rayonları üzrə 0-5 yaş qrupunda olan uşaqların sayı haqqında *birbaşa* statistik məlumatlar və 5 yaşadək ölənlərin sayı haqqında məlumatlar əlçatan olmadığına görə bu göstərici son beş ildə doğulanların və 1 yaşadək ölənlərin sayı əsasında hesablanmışdır. $V_{min\ fakt} = 2,6$, $V_{max\ fakt} = 44,9$. İkinci göstərici isə məktəbəqədər təhsilin infrastruktur təminatının səviyyəsini ifadə edir və 0-5 yaş arasındakı hər 1000 uşağa düşən məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı ilə ölçülür. $V_{min\ fakt} = 0,13$, $V_{max\ fakt} = 8,74$.

Məktəbəqədər təhsil alt-indeksinin hesablanmasında sözügedən iki göstəricinin əhəmiyyəti (xüsusi çəkilişləri) bərabər tutulmuşdur:

$$MQT = (MQTC + MQTM) / 2$$

Sub-indeksin bütün göstəriciləri 2018-ci ilə aiddir. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanlar və ali təhsil müəssisələrinə qəbul göstəriciləri Azərbaycan Respublikası Dövlət İmtahan Mərkəzinin, qalan göstəricilər isə ARDSK-nın elektron məlumat bazasındandır.

Təhsil sub-indeksi ekspert sorğusu əsasında müəyyənləşdirilmiş çəkilərə müvafiq olaraq aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$TS = 0,20*ÜT + 0,29*ATA + 0,31*ATMQ + 0,20*MQT$$

4. Təhlükəsizlik sub-indeksi

Ölkənin iqtisadi rayonlarında, respublika tabeli şəhərlərində və inzibati rayonlarında törədilmiş və dövlət orqanları tərəfindən qeydə alınmış cinayətlərin sayı əsasında hesablanır, lakin ictimai təhlükəsizliklə bağlı mənzərəni daha dolğun əks etdirmək üçün bunların arasında ağır cinayətlər ayrıca nəzərə alınır:

4.1. Cinayətlərin sayı (CS) – qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş, aşkar edilmiş və rəsmi qeydiyyatla alınmış ictimai təhlükəli əməllərin əhali sayına nəzərən nisbi göstəricisidir. *Ağır cinayətlərin sayı (ACS)* və *Digər cinayətlərin sayı (DCS)* göstəricilərinin (hər ikisi 10 min nəfərə) indeksləşdirilmiş qiymətinin hesabi ortası kimi hesablanmışdır: $CS = (ACS + DCS) / 2$. Birinci göstərici üçün $V_{min\ fakt} = 0$, $V_{max\ fakt} = 16,9$, ikinci göstərici üçün $V_{min\ fakt} = 0$, $V_{max\ fakt} = 65,5$.

Məlumatlar 2018-ci ilə aiddir və ARDSK-nin elektron məlumat bazasından əldə edilmişdir.

5. Ailə möhkəmliyi sub-indeksi

İlkin mərhələdə yalnız bir göstərici əsasında qiymətləndirilir:

5.1. Boşanmaların nikahlara nisbəti (BNN) – il ərzində əhalinin hər min nəfərinə düşən boşanma sayının həmin ildə eyni sayda əhaliyə düşən nikah sayına nisbətidir. $V_{min\ fakt} = 0,08$, $V_{max\ fakt} = 0,38$.

Göstəricilər 2018-ci ilə aiddir və ARDSK-nin elektron məlumat bazasındadır.

Aydındır ki, boşanma ailənin möhkəm olmadığını göstərsə də, boşanmama hələ onun möhkəm (sağlam) olması demək deyil. Ailə möhkəmliyini qiymətləndirmək üçün məişət zorakılığını, müvəqqəti miqrasiyanın bəzi növlərini və gender bərabərliyini (qeyri-bərabərliyini) də nəzərə almaq doğru olardı. Lakin bunların hər birinin qiymətləndirmələrə daxil olunması – istər ayrı-ayrı regionlar, istərsə də bütövlükdə ölkə üzrə – problemlidir.

Azərbaycanlıların sosial normaları məişət zorakılığı ilə bağlı məlumatların ailədən kənara çıxmasını sərt bir şəkildə əngəllədiyi üçün hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən bunların yalnız kiçik bir hissəsi qeydə alınır və bu, məişət zorakılığı statistikasının keyfiyyətini kəskin surətdə aşağı salır. Ailə üzvlərinin faktik surətdə ayrı yaşaması ilə nəticələnən müvəqqəti əmək miqrasiyası üzrə və gender bərabərliyi (məsələn, bölgələrdə qadınların ev təsərrüfatından kənar məşğulluğu) üzrə statistik məlumatlar da əlçatan deyil.

6. Ekologiya sub-indeksi

Həyat keyfiyyətinin ən mühüm komponentlərindən olan ekoloji mühiti qiymətləndirmək məqsədilə üç göstəricinin (alt-indeksin) çəkili ortası kimi hesablanmışdır:

6.1. Atmosferə atılan çirkləndirici maddələr – AÇM (tonla) – havanın təmizliyini (çirkliliyini) müqayisəli şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən göstəricidir. İctimai istifadəyə açıq rəsmi statistika ilə ərzində atmosferə atılan zərərli maddələri stasionar mənbələr və avtomobillər üzrə ayrı-ayrı verir, burada onlar toplam götürülmüşdür. Şəhər və rayonlar üzrə göstəriciləri ortaq ölçüyə gətirmək üçün AÇM ərazinin hər kvadrat kilometrinə nisbətə hesablanmışdır. $V_{min\ fakt} = 0,2$, $V_{max\ fakt} = 281,4$.

6.2. İçməli su ilə təminat – İS (kub metrə) – məişətdə istifadə etmək və içmək üçün bir sakinin bir il ərzində istifadə etdiyi suyun həcmi ilə ölçülmüşdür. $V_{min\ fakt} = 0,9$, $V_{max\ fakt} = 99,6$.

Bölgələrdə içməli sudan istifadəni dəqiq qiymətləndirmək çətindir. Bir çox yaşayış məntəqələrində, xüsusən kəndlərdə əsas su mənbəyi bulaqlar, kəhrizlər, çaylar və ya artezian quyularıdır. Bunların hesabı ya ümumiyyətlə, ya da, ən azı, dəqiqliklə aparıla bilmir. Ona görə də bəzi rayonlarda içməli su istifadəsi çox kiçik rəqəmlərlə ifadə olunur. Məsələn, statistika Astara və Cəlilabad rayonlarında bir adama düşən illik su istifadəsini cəmi 900 litr göstərir. Bu, insanın gündəlik su içmək ehtiyacını belə tam ödəmir. Ehtimal ki, həmin rayonlarda və bir çox başqa bölgələrimizdə əhalinin təmiz su ehtiyacının əsas hissəsi hesaba alınmayan (və ya alınmayan) mənbələr vasitəsilə ödənilir.

6.3. İqlim şəraitinin əlverişliliyi – İŞ – bölgədə il ərzində müşahidə edilən (qeydə alınan) orta aylıq minimum və maksimum temperaturların insanın yaşaması üçün ən əlverişli hesab edilən 16-21°C aralığından fərqi əsasında qiymətləndirilmişdir. Orta aylıq minimal hava istiliyinin 16°C-dən aşağıya doğru, maksimal hava istiliyinin isə 21°C-dən yuxarıya doğru kənarlaşmaları birgə qiymətləndirilmiş və

$$4 * [(100 - (16 - T_{min})) + (21 - T_{max})) / 100] + 1$$

düsturu ilə indeksləşdirilmişdir. Burada, T_{min} – ən aşağı orta aylıq temperaturu, T_{max} – ən yüksək orta aylıq temperaturu ifadə edir. Digər alt-göstəricilərdən fərqli olaraq, bu indikatorun hər bölgə üzrə minimum və maksimum göstəriciləri ayrıdır.

Əlbəttə, iqlim şəraitini həyat keyfiyyəti baxımından qiymətləndirərkən havanın temperaturu ilə yanaşı, rütubət, yağıntıların miqdarı, günəşli günlərin sayı, küləkli günlərin sayı və mövsümlər üzrə bölgüsü, küləyin sürəti kimi amillər də nəzərə alınmalıdır. Lakin bu məlumatlar rayonlar üzrə əlçatan olmadığı halda temperatur əsaslı qiymətləndirmə də kafi sayıla bilər.

“Atmosferə atılan çirkəndirici maddələr” və “İçməli su ilə təminat” alt-indekslərinin göstəriciləri 2018-ci ilə aiddir və ARDSK-nin elektron məlumat bazasından əldə edilmişdir. İllər üzrə demək olar ki, dəyişməyən orta aylıq temperatur göstəriciləri isə “Coğrafiya ensiklopediyası”ndan (Eminov Z.N., Səmədov Q.M., 2002, II cild) götürülmüşdür.

Ekologiya sub-indeksi ekspert sorğusu əsasında müəyyənləşdirilmiş çəkilərə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

$$EKO = 0,34 * AÇM + 0,45 * İS + 0,21 * İŞ$$

7. Asudə vaxt imkanları sub-indeksi

Əhalinin öz asudə vaxtını səmərəli keçirməsi üçün müvafiq infrastrukturla təmin olunma səviyyəsini, habelə idmanla və İnternet əyləncələri ilə məşğul olma səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən 6 göstəricinin (alt-indeksin) çəkili ortası kimi hesablanmışdır:

7.1. Muzeylər – MZ (hər 10 min nəfərə) – tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrini toplayan, qoruyan və öyrənən, onların kütləvi nümayişini və təbliğini həyata keçirən mədəniyyət müəssisələrinin nisbi say göstəricisidir. $V_{min\ fakt} = 0,06$, $V_{max\ fakt} = 1,96$.

Muzey ziyarətçilərinin əksəriyyəti, bir qayda olaraq, ölkənin digər regionlarından və xarici dövlətlərdən gələnlərdir. Bundan əlavə, il ərzində eyni insanın eyni muzeyə bir dəfədən artıq getməsi çox az ehtimallıdır. Ona görə də əhalinin öz asudə vaxtını mənalı və əyləncəli keçirməsi imkanlarını qiymətləndirmək üçün muzey ziyarətçilərinin sayından deyil, bölgədəki muzeylərin sayından istifadə olunmuşdur, hərçənd ki, ziyarətçi sayı statistikasıda əlyətərdir.

7.2. Klub müəssisələri – KM (hər 10 min nəfərə) – ölkədə qəbul edilmiş təsnifata əsasən, klub müəssisələri dedikdə əhalinin asudə vaxtını, özfəaliyyət yaradıcılığı kollektivlərinin və digər klub tipli formalaşmalarının fəaliyyə-

tini təşkil edən klubların, mədəniyyət evlərinin, incəsənət işçiləri və müəlim evlərinin, asudə vaxt mərkəzlərinin, avtoklubların və s. aid olduğu mədəni-maarif müəssisələri nəzərdə tutulur. Klub müəssisələrinin sayı üçün $V_{min\ fakt} = 0,2$, $V_{max\ fakt} = 11,1$.

7.3. Bədən tərbiyəsi və idman alt-indeksi (BT) öz növbəsində 2 göstərici əsasında hesablanır: *Bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı – BTM* (əhalidə faizlə) və *Stadionların və idman qurğularının sayı – SİQ* (hər 10 min nəfərə). Birinci göstərici üçün $V_{min\ fakt} = 10,5$, $V_{max\ fakt} = 28,4$, ikinci göstərici üçün $V_{min\ fakt} = 6,1$, $V_{max\ fakt} = 48,9$. Bədən tərbiyəsi və idman alt-indeksi bu iki göstəricinin indeksləşdirilmiş qiymətlərinin ədədi ortası kimi hesablanır: $BT = (BTM + SİQ) / 2$.

7.4. Parkların sayı – PS (hər 10 min nəfərə) – iqtisadi rayonun (respublika tabeli şəhərin və ya inzibati rayonun) ərazisində salınmış parklar və bu ərazidə yerləşən milli parkların toplam sayının nisbi göstəricisidir. Bütün yaş qruplarından olan əhali üçün parklar, asudə vaxtın keçirilməsi baxımından ən vacib infrastruktur obyektləri sırasındadır, çünki özündə gəzinti, istirahət, əyləncə, idman və digər bu qəbil sosial fəaliyyətlər üçün imkanları birləşdirir. Parkların sayının artması həm də yaşlılıq zonalarının genişləndirilməsi və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Əlbəttə, parkların sayı ilə yanaşı, onların sahəsini də nəzərə almaq yaxşı olardı, amma hazırda rayonlar üzrə bu göstəricilər, təəssüf ki, əlçatan deyil. Ona görə də ilkin mərhələdə say göstəricisi ilə kifayətlənmək lazım gəlir. $V_{min\ fakt} = 0$, $V_{max\ fakt} = 3,9$.

7.5. Kitabxanalar alt-indeksi (KX) iki göstərici əsasında hesablanır: *Kitabxanaların sayı – KXS* və *Kitab fondunun sayı – KFS* (hər ikisi 10 min nəfərə). Bunların birincisi – universal fondlara malik olan və əhalini müxtəlif yönlü ədəbiyyatla təmin edən kütləvi kitabxanaların nisbi say göstəricisidir və kitabxanaların rayon ərazisi üzrə paylanmasını (əlçatanlığını) ifadə edir. Kitab fondunun sayı isə həmin kitabxanalarda saxlanan kitab nüsxələrinin nisbi say göstəricisidir. Kitabxanaların sayı üçün $V_{min\ fakt} = 0,4$, $V_{max\ fakt} = 10,8$, Kitab fondunun sayı üçün isə $V_{min\ fakt} = 9,5$, $V_{max\ fakt} = 152,5$.

Kitabxanalar alt-indeksi bu iki göstəricinin indeksləşdirilmiş qiymətlərinin ədədi ortası kimi hesablanır: $KX = (KXS + KFS) / 2$.

Hazırda bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda, ənənəvi formada çap olunmuş kitabların mövqeyi zəifləməkdə, əvəzində kitabların müxtəlif tipli elektron daşıyıcılardan oxunması genişlənməkdədir. Lakin Azərbaycanın bölgələrində elektron kitabların alınması, yüklənməsi və oxunması ilə bağlı məlumatlar hələ ki əlçatan deyil və ona görə də nəzərə alınmamışdır.

7.6. *İnternet istifadəçilərinin sayı* – *Int* (əhalinin sayında faizlə) – İnternet, istifadəçilərə asudə vaxtın keçirilməsi üçün oyun, musiqi dinləmək, film izləmək, informasiya axtarışı, əlaqə yaratmaq, alış-veriş etmək və bu qəbildən olan geniş çeşidli imkanlar təqdim edir. İnternet istifadəçilərinin sayı üçün $V_{min\ fakt} = 70,4$, $V_{max\ fakt} = 89,4$.

Sub-indeksin bütün göstəriciləri 2018-ci ilə aiddir və ARDSK-nin elektron məlumat bazasındandır.

Asudə vaxt imkanları sub-indeksi ekspert sorğusu əsasında müəyyənləşdirilmiş çəkilərə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

$$AVI = 0,10 * MZ + 0,15 * KM + 0,22 * BT + 0,18 * PS + 0,17 * KX + 0,18 * Int$$

* * *

Xüsusi çəkilərin müəyyən olunması

Həyat keyfiyyətinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi baxımından ona təsir edən komponentlərin, həmin komponentlərin qiymətləndirilməsi baxımından isə onları formalaşdıran göstəricilərin əhəmiyyəti fərqlidir. Ona görə də bu araşdırma-dakı əksər ölçmələr xüsusi çəkilər əsasında aparılmışdır.

Çəkiləri müəyyən etmək üçün ikipilləli ekspert sorğusu keçirilmişdir.

Birinci mərhələdə AMEA İqtisadiyyat İnstitutundakı məsləhətləşmələr əsasında sorğuya cəlb ediləcək ekspertləri müəyyənləşdirəcək yeddi ekspert (“ekspertləri seçən ekspertlər”) seçilmişdir. Bunların hər biri (ayrı-ayrılıqda) ölkədə həyat keyfiyyəti və ictimai rifah məsələləri üzrə ixtisaslaşan və göstəricilərə çəki vermək baxımından ən münasib bildikləri mütəxəssislərin siyahısını hazırlayaraq, müəlliflər qrupuna təqdim etmişdir. Siyahılarda ümumilikdə 109 nəfərin adı qeyd edilmişdir. Adı üç və daha artıq “seçici ekspert” tərəfindən qeyd edilmiş mütəxəssislər *Ekspert anket sorğusunun* iştirakçıları qismində müəyyənləşdirilmişlər.

İkinci mərhələdə həmin “seçilmiş ekspertlərin” hər biri Həyat keyfiyyəti indeksinin və onun sub-indekslərinin hesablanmasında istifadə ediləcək çəkiləri müəyyənləşdirmək üçün tərtib edilmiş sorğu anketini doldurmuşdur. Sorğunun bu mərhələsində 17 ekspert, o cümlədən Yaradıcı qrupun 4 üzvü iştirak etmişdir.

Hesablamalarda sorğu anketlərində təklif olunan xüsusi çəkilərin sadə hesabı ortasından istifadə edilmişdir. HKİ-nin sub-indekslərinə və bunların alt-indekslərinə ekspert sorğusunda verilmiş xüsusi çəkilərin hesabi ortası, maksimum və minimum qiymətləri, həmçinin mod (göstərici üzrə ekspertlər tərəfindən ən çox təkrarlanan xüsusi çəki) *Cədvəl 1-də* təqdim edilir.

* * *

Beləliklə, Həyat keyfiyyəti indeksi aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$HKİ = 0,22*MR + 0,17*SL + 0,18*TS + 0,11*THL + \\ + 0,14*AM + 0,11*EKO + 0,07*AVİ$$

Yekunda Azərbaycanın iqtisadi rayonları, respublika tabeli şəhərləri və inzibati rayonları Həyat keyfiyyəti indeksi üzrə çoxdan-aza doğru sıralanmışdır.

Cədvəl 1. HKİ-nin sub-indekslərinin və onların alt-indekslərinin xüsusi çəkili

Göstəricilər	Orta çəki	Minimum çəki	Maksimum çəki	Mod
1. Maddi rifah sub-indeksi	0,22	0,10	0,50	0,20
1.1. Adambaşına orta illik nominal gəlir	0,28	0,10	0,50	0,20
1.2. Muzdlı işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı	0,32	0,10	0,50	0,50
1.3. Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği	0,17	0,00	0,30	0,10
1.4. Bir nəfərə düşən mənzil sahəsi	0,13	0,00	0,25	0,20
1.5. Minik avtomobillərinin sayı	0,10	0,00	0,20	0,10
2. Sağlamlıq sub-indeksi	0,17	0,10	0,21	0,20
2.1. Doğulanda gözlənilən ömür müddəti	0,25	0,10	0,50	0,20
2.2. Xəstəxana çarpayılarının sayı	0,15	0,03	0,50	0,10
2.3. Ambulator-poliklinik müəssisələrin sayı	0,10	0,00	0,20	0,10
2.4. Həkimlərin sayı	0,11	0,00	0,25	0,10
2.5. Körpə ölümü əmsali	0,19	0,00	0,30	0,30
2.6. Ana ölümü əmsali	0,19	0,00	0,30	0,20
3. Təhsil sub-indeksi	0,18	0,10	0,20	0,20
3.1. Ümumi təhsil	0,20	0,00	0,33	0,10
3.2. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanlar	0,29	0,10	0,50	0,30
3.3. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanlar	0,31	0,17	0,50	0,30
3.4. Məktəbəqədər təhsil	0,20	0,10	0,33	0,20
4. Təhlükəsizlik sub-indeksi	0,11	0,05	0,15	0,10
4.1. Qeydə alınmış cinayətlərin sayı	1,00	1,00	1,00	1,00
5. Ailə möhkəmliyi sub-indeksi	0,14	0,00	0,30	0,10
5.1. Boşanmaların nikahlara nisbəti	1,00	1,00	1,00	1,00
6. Ekologiya sub-indeksi	0,11	0,00	0,20	0,10
6.1. Atmosferə atılan çirkləndirici maddələr	0,34	0,10	0,50	0,30
6.2. İçməli su ilə təminat	0,45	0,25	0,60	0,40
6.3. İqlim şəraitinin əlverişliliyi	0,21	0,00	0,40	0,30
7. Asudə vaxt imkanları sub-indeksi	0,07	0,00	0,12	0,10
7.1. Muzeylər	0,10	0,10	0,25	0,10
7.2. Klub müəssisələri	0,15	0,05	0,50	0,20
7.3. Bədən tərbiyəsi və idman	0,22	0,00	0,50	0,20
7.4. Parkların sayı	0,18	0,00	0,50	0,20
7.4. Kitabxanalar	0,17	0,09	0,40	0,20
7.5. İnternet istifadəçilərinin sayı	0,18	0,00	0,50	0,10

SUB-İNDEKSLƏR ÜZRƏ NƏTİCƏLƏR

Maddi rifah sub-indeksi

Ekspert sorğusunda sub-indekslər arasında ən yüksək çəki Maddi rifah sub-indeksinə verilmişdir (22%) və bu mənada o, həyat keyfiyyəti üçün ən mühüm göstərici statusundadır. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Maddi rifah sub-indeksi üzrə sıralaması *Cədvəl 2*-də təqdim olunur. Şəhərlər rəng fonunda kursivlə verilmişdir.

Maddi rifah sub-indeksləri 1,74-3,11 aralığında dəyişir. Sub-indeksin orta qiyməti 2,40, median 2,35-dir (burada median 61 şəhər və rayonun sıralamasında tən ortada – 31-ci yerdə olan şəhərin və ya rayonun aldığı baldır). Goranboy rayonunun aldığı bal orta qiymətlə üst-üstə düşür. 25 şəhər və rayonun sub-indeksləri orta qiymətdən yuxarı, 35 rayonunkunu isə aşağıdır.

Şəhərlərdə maddi rifah inzibati rayonlara nisbətən daha yüksəkdir: ilk altı yerin beşini respublika tabeli şəhərlər tutur və yalnız Mingəçevir onlardan bir qədər geridir (17-ci yer). Həmin beş şəhərdə Maddi rifah sub-indeksi 3 baldan aşağı deyil: Şirvan – 3,10, Naxçıvan – 3,09, Sumqayıt – 3,08, Naftalan – 3,05 və Gəncə – 3,00.

Cədvəl 2. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Maddi rifah sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	Şəhər və rayonlar	MR	Yer	Şəhər və rayonlar	MR
1	Sədərək rayonu	3,11	32	Kürdəmir rayonu	2,30
2	Şirvan şəhəri	3,10	33	Lənkəran rayonu	2,28
3	Naxçıvan şəhəri	3,09	34	Neftçala rayonu	2,26
4	Sumqayıt şəhəri	3,08	35	İmişli rayonu	2,25
5	Naftalan şəhəri	3,05	36-37	İsmayilli rayonu	2,24
6	Gəncə şəhəri	3,00	36-37	Qusar rayonu	2,24
7	Culfa rayonu	2,94	38	Qax rayonu	2,23
8	Ordubad rayonu	2,92	39-40	Cəlilabad rayonu	2,22
9	Kəngərli rayonu	2,90	39-40	Samux rayonu	2,22
10	Şərur rayonu	2,85	41	Biləsuvar rayonu	2,21
11	Babək rayonu	2,84	42	Şəki rayonu	2,20
12	Şahbuz rayonu	2,80	43-44	Ağdaş rayonu	2,18
13	Hacıqabul rayonu	2,73	43-44	Masallı rayonu	2,18
14	Gədəbəy rayonu	2,68	45-46	Ağcabədi rayonu	2,16
15	Abşeron rayonu	2,63	45-46	Ağsu rayonu	2,16
16	Göygöl rayonu	2,61	47	Şabran rayonu	2,15
17	Mingəçevir şəhəri	2,58	48	Balakən rayonu	2,13
18	Siyəzən rayonu	2,56	49	Oğuz rayonu	2,12
19	Yevlax rayonu	2,55	50-51	Ağstafa rayonu	2,11
20	Şamaxı rayonu	2,50	50-51	Saatlı rayonu	2,11
21	Xaçmaz rayonu	2,49	52	Qobustan rayonu	2,06
22	Bərdə rayonu	2,46	53	Ucar rayonu	2,05
23-24	Qazax rayonu	2,43	54	Beyləqan rayonu	2,04
23-24	Şəmkir rayonu	2,43	55	Zaqatala rayonu	2,00
25	Salyan rayonu	2,42	56-57	Xızı rayonu	1,99
26	Goranboy rayonu	2,40	56-57	Sabirabad rayonu	1,99
27	Quba rayonu	2,39	58	Astara rayonu	1,98
28	Qəbələ rayonu	2,38	59	Yardımlı rayonu	1,84
29	Daşkəsən rayonu	2,37	60	Zərdab rayonu	1,80
30	Göyçay rayonu	2,36	61	Lerik rayonu	1,74
31	Tovuz rayonu	2,35			

Maddi rifah sub-indeksinə görə ölkə lideri Sədərək rayonudur. Rayonu lider mövqeyinə çıxaran əsas göstərici maddi işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqıdır. Sədərəkdə 499,5 manata bərabər olan ONƏH digər 60 şəhər və rayonun orta göstəricisindən 54%, ən yaxın izləyicisindən (Naxçıvan şəhəri) isə 11% çoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Maddi rifah sub-indeksinin göstəriciləri arasında orta aylıq nominal əmək haqqı ən yüksək çəkiyə malikdir (0,32). Sub-indeksin başqa iki alt-göstəricisi üzrə də Sədərək ilk onluqdadır: bir nəfərə düşən ümumi mənzil sahəsinə görə 1-ci, adambaşına nominal gəlirə görə isə 9-cu yeri tutur. Pensiya üçün orta məbləğinə və hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobillərinin sayına görə zəif mövqelərdə olması belə (müvafiq olaraq, 58-ci və 53-cü yerlər), Sədərəyi liderlikdən kənarlaşdırmamışdır.

Sonrakı 5 yeri tutan şəhərlər də (Şirvan, Naxçıvan, Sumqayıt, Naftalan və Gəncə) ONƏH-in yüksək olması ilə səciyyələnir. Sub-indeks üzrə sıralamada 2-ci yeri tutan Şirvan şəhəri təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləğinə görə 1-ci (214,9 manat), orta aylıq nominal əmək haqqına görə 2-ci (455,2 manat), adambaşına illik nominal gəlirə görə isə 8-ci (4344,1 manat) yerdədir. Sub-indeksin ümumi qiymətində bu üç indikatorun toplam payı 77%-dir. Bununla bərabər, Şirvan şəhərində əhalinin mənzillə təminatı sahəsində (52-ci yer) ciddi irəliləyişə ehtiyac vardır.

Respublika tabeli şəhərlərdən sonrakı 6 yeri Naxçıvan MR-in rayonları – Culfa, Ordubad, Kəngərli, Şərur, Babək və Şahbuz tutur. Muxtar Respublikanın inzibati mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri isə sub-indeks üzrə sıralamada 3-cü yerdə dayanır. Naxçıvan şəhəri orta aylıq nominal əmək haqqına görə 3-cü (449,8 manat), pensiyaların orta məbləğinə görə 7-ci (197,9 manat), adambaşına illik nominal gəlirə görə 9-cu (4121,2 manat) yerdədir və mənzil təminatına görə də ilk onluqdadır. Bütün bunlar son illər ərzində Naxçıvan MR-də sosial-iqtisadi inkişaf və əhalinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərin müsbət nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Naxçıvan şəhərini reytingdə geri çəkən əsas rifah göstəricisi şəxsi minik avtomobillərinin sayıdır.

Sonuncu göstəriciyə (şəxsi minik avtomobillərinin sayına) görə ilk onluqda mənzərə belədir: Gəncədə hər 100 ailəyə 57, Sumqayıtda 52, Göygöl və Şəmkirdə 50, Ağcabədidə 49, Bərdə, Qazax və Tovuzda 47, Göyçayda 46, Goranboyda 45 şəxsi minik avtomobili düşür. Əlbəttə, bu göstəricilərdə müəyyən şərtlik var, çünki bəzən bir şəhərin (rayonun) sakinləri başqa bir yaşayış məntəqəsində dövlət qeydiyyatında olan avtomobillərdən istifadə edirlər. Eyni fikri, xüsusilə də Sumqayıt şəhəri və Abşeron rayonu sakinlərinin əmək haqqları və gəlirləri haqqında da söyləmək mümkündür. Məlumdur ki, bu əhalinin xeyli hissəsinin gəlirləri Bakı şəhərində formalaşır. Lakin bu şərtliklər maddi rifah üzrə ümumi mənzərəni təhrif edə biləcək qədər ciddi deyil.

Maddi rifah sub-indeksi üzrə 14-cü yeri tutan Gədəbəy rayonunun muzdlu işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı göstəricisinə görə 4-cü pillədə qərarlaşması müəyyən maraq doğurur. Görünür, bu, Gədəbəy rayonunda yerləşən qızıl və mis mədənlərində çalışan muzdlu işçilərin nisbətən yüksək əmək haqqı alması ilə bağlıdır.

Maddi rifah sub-indeksi üzrə son yerləri Lerik, Zərdab, Yardımlı və Astara rayonları tutur. Lerik rayonu bütün göstəricilərə görə, Zərdab və Yardımlı rayonları isə beş göstəricinin dördü üzrə mediandan aşağıda qərarlaşır. Lerik və Yardımlı rayonlarında digər göstəricilərlə müqayisədə nisbətən yaxşı mövqelər orta aylıq əmək haqqı üzrədir: uyğun olaraq, 295,7 manat (38-ci yer) və 314,7 manat (29-cu yer). Zərdab rayonunun nisbətən yaxşı göstəricisi orta pensiya məbləğidir – 189,8 manat (26-cı yer).

Təbii ki, aşağı xüsusi çəkiyə malik olan alt-indekslər üzrə orta nəticələr göstərən rayonlar yüksək çəkili alt-indekslərə görə geri qaldıqda görə maddi rifah üzrə ümumi sıralamada zəif mövqe tuturlar. Məsələn, Sabirabad rayonunda bir nəfərə düşən mənzil sahəsi (19,9 m²) maddi rifah üzrə reytingin liderlərindən olan Şirvan şəhərindəkindən (16,7 m²) çoxdur. Bununla belə, Sabirabad maddi rifah üzrə sıralamada 57-ci yerlə kifayətlənməli olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi rayonlarının Maddi rifah üzrə sıralamasına gəlincə, onların hamısında sub-indeks qiyməti 3 baldan aşağıdır (*Cədvəl 3*). Naxçıvan iqtisadi

rayonu lider,* Lənkəran iqtisadi rayonu isə autsayderdir. Respublika tabeli şəhərlərin sıralamasında 1-ci yeri tutan Şirvan şəhərinin daxil olduğu Aran iqtisadi rayonu 8 iqtisadi rayon arasında 5-ci yerdədir.

Cədvəl 3. İqtisadi rayonların Maddi rifah sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	MR
1	Naxçıvan iqtisadi rayonu	2,97
2	Abşeron iqtisadi rayonu	2,89
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	2,57
4	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2,39
5	Aran iqtisadi rayonu	2,33
6	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2,27
7	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2,18
8	Lənkəran iqtisadi rayonu	2,13

Muzdlə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqının və adambaşına illik nominal gəlirlərin ən yüksək olduğu bölgələr Naxçıvan (müvafiq olaraq – 433,0 və 4121,2 manat) və Abşeron (müvafiq olaraq – 404,2 və 3763,4 manat), orta pensiya məbləğinin ən yüksək olduğu bölgələr Abşeron və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları (müvafiq olaraq – 209,9 və 189,9 manat), bir nəfərə düşən ümumi mənzil sahəsinin ən yüksək olduğu bölgələr Naxçıvan və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları (müvafiq olaraq – 27,6 və 20,4 m²), hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobilləri sayının ən yüksək olduğu bölgələr isə Gəncə-Qazax və Abşeron iqtisadi rayonlarıdır (müvafiq olaraq, 48 və 46 avtomobil).

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu orta aylıq nominal əmək haqqına görə, Lənkəran iqtisadi rayonu həm nominal gəlirlərə, həm də pensiyaların orta məbləğinə görə, Abşeron iqtisadi rayonu mənzillə təminatına görə, Naxçıvan MR isə şəxsi minik avtomobillərinin sayına görə sonuncu yerləri tuturlar.

* Naxçıvan iqtisadi rayonu Naxçıvan Muxtar Respublikasından ibarətdir.

Aydındır ki, bir tərəfdə əmək haqqı və gəlirlər, digər tərəfdə isə mənzillə təminat və avtomobil sayı arasında müəyyən asılılıq var və bu korrelyasiya özünü əksər bölgələrdə göstərir. Lakin onun pozulduğu hallar da mövcuddur. Məsələn, gəlirlərə və əmək haqqına görə iqtisadi rayonlar arasında lider mövqə tutan Naxçıvan MR avtomobil sayına görə axırıncı yerdədir. Halbuki Muxtar Respublikada əhəlinin gəlirlər üzrə differensiallaşmasının ölkə üzrə orta differensiallaşma səviyyəsinədən yüksək olduğunu söyləməyə heç bir formal əsas yoxdur.

Bəzi rayonlar isə, əksinə, avtomobil sayına görə sıralamada gəlirlərə görə sıralamaya nisbətən daha yüksək yerlər tutur və bu fərq əhəmiyyətli dərəcədədir. Məsələn, Qazax rayonunda adambaşına nominal illik gəlir cəmi 2601,4 manatdır (48-ci yer), halbuki hər 100 ailəyə 47 minik avtomobili düşür (7-ci yer). Ağstafa rayonunda bu göstəricilər, müvafiq olaraq, 2431,2 manat (52-ci yer) və 39 avtomobil (22-ci yer), Ağcabədi rayonunda isə 2622,1 manat (46-cı yer) və 49 avtomobil (5-ci yer) təşkil edir. Öz növbəsində, bu rayonlarda da qeyri-formal gəlirlərin ölkə üzrə orta səviyyədən yüksək olduğunu söyləməyə əsas yoxdur. Bu qəbil uyğunsuzluqların səbəbləri ayrıca araşdırma mövzusu ola bilər.

* * *

Sağlamlıq sub-indeksi

Sağlamlıq həyat keyfiyyətinin ən mühüm indikatorlarından və bu araşdırmada ona üçüncü ən yüksək çəki verilmişdir (17%). Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Sağlamlıq sub-indeksləri nisbətən daha yuxarı aralıqda (2,36-3,97) dəyişir. Sub-indeksin orta qiyməti ilə medianı praktik surətdə üst-üstə düşür və müvafiq olaraq 2,96-ya və 2,95-ə bərabərdir. Bu, şəhər və rayonların orta qiymət ətrafında təqribən bərabər paylandığını göstərir. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Sağlamlıq sub-indeksi üzrə sıralaması *Cədvəl 4*-də təqdim olunur.

**Cədvəl 4. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Sağlamlıq sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)**

Yer	Şəhər və rayonlar	SL	Yer	Şəhər və rayonlar	SL
1	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	3,97	32	Siyəzən rayonu	2,94
2	Ordubad rayonu	3,33	33-35	İsmayıllı rayonu	2,93
3	Şərur rayonu	3,30	33-35	Quba rayonu	2,93
4-5	Culfa rayonu	3,26	33-35	Saatlı rayonu	2,93
4-5	Xızı rayonu	3,26	36	Hacıqabul rayonu	2,92
6	Şahbuz rayonu	3,23	37	Yardımlı rayonu	2,91
7	Babək rayonu	3,22	38-40	Biləsuvar rayonu	2,90
8	Sədərək rayonu	3,17	38-40	Salyan rayonu	2,90
9-10	Kəngərli rayonu	3,16	38-40	Ucar rayonu	2,90
9-10	Şəmkir rayonu	3,16	41-42	Astara rayonu	2,89
11	Qazax rayonu	3,15	41-42	Goranboy rayonu	2,89
12	Beyləqan rayonu	3,13	43	Zaqatala rayonu	2,88
13	Qusar rayonu	3,09	45-47	Kürdəmir rayonu	2,86
14	Tovuz rayonu	3,08	45-47	Qəbələ rayonu	2,86
15	Ağstafa rayonu	3,07	45-47	Şabran rayonu	2,86
16-17	Gədəbəy rayonu	3,06	47-48	Daşkəsən rayonu	2,84
16-17	<i>Şirvan şəhəri</i>	3,06	47-48	Lənkəran rayonu	2,84
18	Bərdə rayonu	3,05	49-50	<i>Gəncə şəhəri</i>	2,83
19	Lerik rayonu	3,04	49-50	Zərdab rayonu	2,83
19-22	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	3,03	51-52	Xaçmaz rayonu	2,81
19-22	Samux rayonu	3,03	51-52	Masallı rayonu	2,81
19-22	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	3,03	53-54	Ağdaş rayonu	2,78
23-24	Ağcabədi rayonu	3,01	53-54	Ağsu rayonu	2,78
23-24	Balakən rayonu	3,01	55	Yevlax rayonu	2,77
25	Oğuz rayonu	2,99	56	Cəlilabad rayonu	2,74
26-27	Qobustan rayonu	2,98	57	Abşeron rayonu	2,63
26-27	Neftçala rayonu	2,98	58	<i>Naftalan şəhəri</i>	2,57
28-29	Göyçay rayonu	2,96	59	Şəki rayonu	2,45
28-29	Sabirabad rayonu	2,96	60	Şamaxı rayonu	2,44
30-31	İmişli rayonu	2,95	61	Göygöl rayonu	2,36
30-31	Qax rayonu	2,95			

2018-ci ildə ana ölümü qeydə alınmamış 51 şəhər və rayonda müvafiq əmsal sifira bərabərdir. Bu göstərici həmin şəhər və rayonların bir-birinə nəzərən mövqelərinə heç bir təsir göstərmir, amma onları yerdə qalan 10 şəhər və rayona (Abşeron, Cəlilabad, Gəncə, Göygöl, Lənkəran, Masallı, Şamaxı, Şəki, Xaçmaz, Zaqatala) nəzərən önə çıxarır.

Naxçıvan şəhəri Sub-indeksin 3,97 qiyməti ilə sıralamanın lideridir və ən yaxın izləyicisi olan Ordubad rayonunu əhəmiyyətli dərəcədə (0,64 bənd) qabaqlayır. Sub-indeksi formalaşdıran altı göstəricinin üçü üzrə – həkim sayı, xəstəxana çarpayılarının sayı və ana ölümünün azlığı – Naxçıvan şəhəri birinci yerdədir. Doğulanda gözlənilən orta ömür müddətinə və körpə ölümünün azlığına görə də mövqeləri yaxşıdır – müvafiq olaraq, 8-ci və 10-cu yerlər. Sağlamlıq sub-indeksinin göstəriciləri üzrə şəhərin ən aşağı nəticəsi ambulator-poliklinik müəssisələrin sayına görə tutduğu 21-ci yerdir (hər 10 min nəfərə 2,2 APM düşür).

Ümumən, Sağlamlıq sub-indeksi üzrə sıralamada Naxçıvan iqtisadi rayonunun aşkar üstünlüyü diqqət çəkir. İlk onluqdakı şəhər və rayonların səkkizi Naxçıvan MR-ə aiddir. Ölkənin ən uzunömürlüləri indi Sədərəkdə (79,4 il), Şərurdə (79,2 il), Ordubadda (78,9 il), Kəngərlidə (78,5 il), Culfada (78 il), Şahbuzda (77,7 il) yaşayırlar. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, əksər beynəlxalq araşdırma mərkəzləri doğulanda gözlənilən orta ömür müddətini əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin yekun (inteqral) göstəricisi kimi qəbul edir.

Sağlamlıq sub-indeksi üzrə ikinci yerdə qərarlaşmış Ordubad rayonu, körpə ölümü əmsalının kiçikliyinə görə Babək və Sədərək rayonları ilə 1-3-cü yerləri bölüşür, doğulanda gözlənilən orta ömür müddətinə görə 3-cü (78,9 il), xəstəxana çarpayılarının sayına görə 6-cı (hər 10 min nəfərə 48), ambulator-poliklinik müəssisələrin sayına görə 12-cidir (hər 10 min nəfərə 2,4). Rayonun sub-indeks üzrə yeganə zəif vəsiləsi həkim sayı göstəricisidir (60-cı yer, hər 10 min nəfərə 4,8 həkim). Bu, həmin göstərici üzrə lider olan Naxçıvan şəhərindəkindən 12 dəfədən çox azdır.

Azərbaycanın ən səfali yerlərindən olan Göygöl, Şamaxı və Şəki rayonları Sağlamlıq sub-indeksinə görə sıralamanın son üçlüyünü təşkil edir. Orta ömür müddəti göstəricilərinin bu rayonlarda o qədər də yüksək olmaması müəyyən də-

rəcədə gözlənilməz sayıla bilər. Bu göstəriciyə görə Şəki rayonu 27-32-ci (74,8 il), Göygöl rayonu 33-35-ci (74,7 il), Şamaxı rayonu isə 44-45-ci (74,2 il) yerləri bölüşür.

Autsayderlərin sağlamlıq sahəsində ortaq çatışmazlığı ana və körpə ölümünün digər rayonlara nisbətən yüksək olmasıdır. Ana ölümü əmsalına görə Göygöl rayonu sonuncu – 61-ci (hər 100 min diri doğulana 116,6 ana ölümü), Şəki rayonu 60-cı (78,7 ana ölümü), Şamaxı rayonu isə 57-ci yerdədir (56,7 ana ölümü). Körpə ölümü əmsalına görə Şamaxı rayonu 59-cu (hər min diri doğulana 1 yaşadək ölənlərin sayı 19,3), Şəki rayonu 54-cü (16,5 uşaq), Göygöl rayonu 34-cüdür (10,5 uşaq). Şəki rayonu həkim sayı və xəstəxana tutumu kimi səhiyyə xidmətləri potensialına aid edilən göstəricilərə görə nisbətən yaxşı mövqedədir və müvafiq olaraq, 13-cü (hər 10 min nəfərə 18,2 həkim) və 10-cu (hər 10 min nəfərə 36,8 çarpayı) yerləri tutur.

Alınmış nəticələrə əsasən Azərbaycanda əhalinin şəhərlərdə kənd rayonlarına nisbətən, və ya əksinə, kənd rayonlarında şəhərlərə nisbətən daha sağlam həyat sürdüyünü söyləmək mümkün deyil. Bu mənada, sıralama stoxastik xarakter daşıyır. Naxçıvan, Şirvan, Mingəçevir və Sumqayıt şəhərləri mediandan yuxarıda, Gəncə və Naftalan şəhərləri isə aşağıda yer alır. Müalicə turizmi sahəsində Azərbaycanın əsas mərkəzlərindən biri sayılan Naftalan şəhərinin Sağlamlıq sub-indeksi üzrə sıralamada 2,57 reyting qiyməti ilə son yerlərdən birini tutması təəccüb doğurmaya bilməz. Xəstəxana çarpayılarının nisbi sayına (5-ci yer) və həkim sayına (12-ci yer) görə şəhərin mövqeləri ortadan yuxarıdır, amma orta ömür müddətinə və xüsusilə də körpə ölümü əmsalının azlığına görə (61-ci yer) Naftalan daha yüksək yerlər tuta bilərdi.

Ölkənin iqtisadi rayonlarının Maddi rifah və Sağlamlıq sub-indeksləri üzrə sıralamaları arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur (*Cədvəl 5*).

Sub-indeksin 3,42 qiyməti ilə Naxçıvan iqtisadi rayonu burada da liderdir. Muxtar Respublika, həkim sayından başqa, sub-indeksi formalaşdıran bütün alt-göstəricilər üzrə 1-ci yerdədir. Sıralamanın sonuncusu isə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayondur. Ambulator poliklinikaların nisbi sayına görə (hər 10 min nəfərə 1,9)

Lənkəran iqtisadi rayonu ilə 2-3-cü yerləri bölüşdürsə də, digər göstəricilərdəki gerilik üzündən Dağlıq Şirvanın Sağlamlıq sub-indeksi 2,75-yə bərabərdir.

Cədvəl 5. İqtisadi rayonların Sağlamlıq sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	SL
1	Naxçıvan iqtisadi rayonu	3,42
2	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	3,00
3	Aran iqtisadi rayonu	2,95
4	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2,91
5	Abşeron iqtisadi rayonu	2,89
6	Lənkəran iqtisadi rayonu	2,83
7	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2,78
8	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2,75

* * *

Təhsil sub-indeksi

Bu sub-indeks həyat keyfiyyətinin ikinci ən “ağır” indikatorudur (18%). Təhsilə cəlb olunma, təhsil infrastrukturu və təhsilin nisbi keyfiyyəti üzrə orta ölçüyə gətirilmiş qiymətləndirmələri əks etdirir. Şəhər və rayonların təhsil sub-indeksləri 1,61-3,48 aralığında dəyişir. Sub-indeksin orta qiyməti (2,23) ilə medianı (2,21), demək olar ki, üst-üstə düşür. Tədqiqata cəlb edilmiş 61 şəhər və rayon orta qiymət ətrafında təqribən bərabər paylanır. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Təhsil sub-indeksi üzrə sıralaması *Cədvəl 6*-da təqdim olunur.

**Cədvəl 6. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Təhsil sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)**

Yer	Şəhər və rayonlar	TS	Yer	Şəhər və rayonlar	TS
1	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	3,48	32-33	Balakən rayonu	2,19
2	Qax rayonu	3,18	32-33	Salyan rayonu	2,19
3	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	3,13	34	Ağcabədi rayonu	2,16
4-5	Abşeron rayonu	2,93	35	Şəmkir rayonu	2,15
4-5	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	2,93	36	Yevlax rayonu	2,13
6	Oğuz rayonu	2,82	37	Xızı rayonu	2,10
7	Ordubad rayonu	2,71	38-39	Ağdaş rayonu	2,07
8	Qəbələ rayonu	2,67	38-39	Beyləqan rayonu	2,07
9	Şəki rayonu	2,59	40	Ucar rayonu	2,06
10-11	Şahbuz rayonu	2,54	41-42	Daşkəsən rayonu	2,05
10-11	Zaqatala rayonu	2,54	41-42	Gədəbəy rayonu	2,05
12	Culfa rayonu	2,47	43	Masallı rayonu	2,03
13	Qazax rayonu	2,44	44	Şərur rayonu	2,02
14	<i>Şirvan şəhəri</i>	2,43	45	Şamaxı rayonu	2,01
15	<i>Gəncə şəhəri</i>	2,42	46	İmişli rayonu	1,92
16-17	Ağstafa rayonu	2,41	47	Biləsuvar rayonu	1,91
16-17	Göygöl rayonu	2,41	48	Quba rayonu	1,89
18	İsmayilli rayonu	2,40	49-50	Qobustan rayonu	1,85
19-20	Kəngərli rayonu	2,37	49-50	Yardımlı rayonu	1,85
19-20	<i>Naftalan şəhəri</i>	2,37	51-52	Kürdəmir rayonu	1,84
21	Göyçay rayonu	2,35	51-52	Qusar rayonu	1,84
22	Goranboy rayonu	2,33	53-54	Xaçmaz rayonu	1,79
23	Babək rayonu	2,32	53-54	Saatlı rayonu	1,79
24	Siyəzən rayonu	2,31	55	Şabran rayonu	1,78
25	Sədərək rayonu	2,28	56	Cəlilabad rayonu	1,77
26-28	Neftçala rayonu	2,27	57	Astara rayonu	1,76
26-28	Tovuz rayonu	2,27	58	Hacıqabul rayonu	1,72
26-28	Zərdab rayonu	2,27	59	Sabirabad rayonu	1,70
29	Bərdə rayonu	2,25	60	Lerik rayonu	1,64
30	Samux rayonu	2,22	61	Ağsu rayonu	1,61
31	Lənkəran rayonu	2,21			

Ümumən söyləmək mümkündür ki, şəhərlərdə təhsil kənd rayonlarına nisbətən daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir: bütün respublika tabeli şəhərlərin sub-indeksləri mediandan yüksəkdir. Naxçıvan, Sumqayıt və Mingəçevir şəhərləri ilk beşlikdədir, Şirvan və Gəncə şəhərləri, müvafiq olaraq, 14-cü və 15-ci yerləri tutur, Naftalan isə Kəngərli rayonu ilə 19-20-ci yerləri bölüşdürür. Bununla belə, bir sıra kənd rayonlarının təhsil sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanaraq şəhərlərlə uğurla rəqabət apardığını da qeyd etmək lazımdır. Məsələn, ölkənin 3-cü ən böyük şəhəri, 3 ali məktəbin yerləşdiyi Gəncə şəhəri ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanların xüsusi çəkisinə görə daxil olduğu Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun orta göstəricisindən geridir (76,9%-ə qarşı 73,4%). Respublika tabeli şəhərlər arasında axırıncı yerdə qərarlaşmış Naftalanın təhsil üzrə ən uğurlu göstəricisi məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmadır. Bu göstəriciyə görə o, 2-ci yerdədir.

Təhsil sub-indeksi üzrə sıralamanın lideri sub-indeksin 3,48 qiyməti ilə yenə də Naxçıvan şəhəridir. İlk üçlüyə Qax rayonu və Sumqayıt şəhəri də daxildir. Digər şəhər və rayonların sub-indeksləri 3 baldan aşağıdır.

Naxçıvan şəhəri Təhsil sub-indeksini formalaşdıran altı göstəricinin üçü üzrə qabaqcıl mövqelərdədir: ali təhsil müəssisələrdə təhsil alanların xüsusi çəkisinə görə 1-ci, ali təhsil müəssisələrinə qəbul göstəricisinə görə 2-ci, məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsinə görə isə 3-cüdür. Qeyd olunan ilk iki göstərici sub-indeksin formalaşmasında 60%-lik təsirə malikdir. Ona görə də təhsilin digər üç göstəricisi üzrə orta və aşağı yerlər tutmasına baxmayaraq (ümumi təhsilə cəlb olunma səviyyəsinə görə 30-cu, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nisbi sayına görə 32-ci, ümumtəhsil müəssisələrinin nisbi sayına görə 56-cı yer), Naxçıvan şəhəri lider olaraq qalmışdır.

Sub-indeks üzrə ikinci yerdə qərarlaşmış Qax rayonu məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nisbi sayı və bu müəssisələrə cəlb olunma göstəricilərinə görə liderdir. Kənd rayonunun bu göstəricilər üzrə şəhərləri qabaqlaması özü-özlüyündə maraqlı hadisədir. Ümumtəhsil müəssisələrinin nisbi sayı və ali təhsil müəssisələrinə qəbul göstəricilərinə görə Qax rayonu birinci onluqda, ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların nisbi sayı, ümumi təhsilə cəlb olunma səviyyəsinə görə isə ikinci onluqdadır. Rayonun təhsil sahəsindəki nailiyyətləri özünü həm də onda göstərir ki, onun göstəriciləri nisbətən daha balanslıdır.

Sıralamada Qax rayonunu təqib edən Sumqayıt şəhəri haqqında isə eyni fikri söyləmək çətindir. Doğrudur, Sumqayıt təhsil sub-indeksini formalaşdıran altı göstəricinin dördünə görə ilk beşlikdədir, amma məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nisbi sayına görə 28-ci, ümumtəhsil müəssisələrinin nisbi sayına görə isə son-dan ikinci – 60-cıdır.

Beşinci yerdə qərarlaşmış Abşeron rayonunun da göstəriciləri ziddiyyətli hesab oluna bilər. Bu rayon sub-indeksin əksər alt-göstəriciləri üzrə yaxşı yerlər tutur. Onun təhsil sahəsindəki mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədən göstərici ümumtəhsil müəssisələrinin nisbi sayıdır (hər 1000 şagirdə 0,7 olmaqla, 61-ci yer). Belə də demək mümkündür ki, Abşeron rayonunda məktəb göründüyü qədər az deyil, sadəcə şagird çoxdur. Rəsmi statistikaya görə, hazırda Abşeronun ümumtəhsil məktəblərində rayonda rəsmi qeydiyyatda olan 5-18 yaş aralığındakı hər 100 nəfərə qarşılıq 166 nəfər təhsil alır.

İlk baxışdan izah olunmaz kimi görünən bu paradoksun izahı əslində sadədir. Birincisi, Abşeron rayonu ərazisində məskunlaşmış çoxsaylı məcburi köçkün uşaqların böyük bir hissəsi öz rayonunda qeydiyyatda olsa da, Abşerondakı məktəblərdə təhsil alır. İkincisi, ölkənin inzibati və iqtisadi mərkəzi olan Bakı şəhərinin yaxınlığında yerləşdiyi üçün Abşeron, ölkədaxili qeyri-formal miqrasiyanın təsirlərinə də ən çox məruz qalan rayondur. Təhsilə cəlb olunma göstəricisindəki uyğunsuzluğu aradan qaldırmaqdan ötrü hesablamalarda Abşeron rayonu üçün ölkə üzrə orta göstəricidən (84,3%) istifadə olunmuşdur.

Ağsu, Lerik və Sabirabad rayonları Təhsil sub-indeksi üzrə son üçlüyü təşkil edir. Ağsu və Lerik rayonları ümumtəhsil məktəblərinin nisbi say göstəricisi istisna olmaqla (bu göstəriciyə görə Ağsu 7-ci, Lerik isə 1-ci yeri tutur), sub-indeksin digər bütün göstəriciləri üzrə aşağı mövqələrdədir: Ağsu 45-60-cı, Lerik isə 36-61-ci yerlərin aralıklarında yerləşir. Bu iki rayonda ümumtəhsil məktəblərinin nisbi say göstəricisinin yüksək olması, daha ziyadə, təhsilə cəlb olunmanın aşağı səviyyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, ümumtəhsil məktəblərinin nisbi say göstəricisi hər min şagirdə düşən məktəb sayı ilə ölçülür. Rayon üzrə ümumi təhsilə cəlb olunma səviyyəsi nə qədər aşağıdırsa, məktəbdəki şagirdlərin sayı bir o qədər az, dolayısı ilə məktəblərin nisbi sayı bir o qədər yüksək olur (Abşeron rayonundakı mənzərənin əksi).

Araşdırma bu iki göstərici arasında yüksək mənfi korrelyasiyanın ($r = -0,62$) mövcud olduğunu göstərir.

Ölkənin iqtisadi rayonlarınınin Təhsil sub-indeksi üzrə sıralamasında Abşeron liderdir (*Cədvəl 7*). Burada Sumqayıt şəhərinin təhsil sahəsində yüksək göstəricilərə malik olması da əhəmiyyətli rol oynayır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan altı inzibati rayonun dördü (Qax, Oğuz, Qəbələ və Şəki) ilk onluqda olduğuna görə bu iqtisadi rayon təhsil sahəsində ikincidir. Naxçıvan şəhəri sub-indeks üzrə liderdir, amma Şahbuzdan başqa Naxçıvan MR-in heç bir inzibati rayonu ilk onluğa düşə bilməmişdir. Muxtar Respublika Təhsil sub-indeksi üzrə 3-cü yerdədir, amma nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, onun inzibati mərkəzi və rayonları arasında təhsilin inkişaf səviyyəsi üzrə ciddi fərqlər vardır.

Cədvəl 7. İqtisadi rayonların Təhsil sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	TS
1	Abşeron iqtisadi rayonu	3,02
2	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2,59
3	Naxçıvan iqtisadi rayonu	2,55
4	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	2,30
5	Aran iqtisadi rayonu	2,11
6	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2,01
7	Lənkəran iqtisadi rayonu	1,91
8	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	1,88

Sub-indeksin alt-göstəriciləri üzrə liderlər aşağıdakılardır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanların pay göstəricilərinə görə Abşeron iqtisadi rayonu, ümumtəhsil məktəblərinin nisbi sayına görə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nisbi sayına görə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanların və ali

məktəblərdə oxuyanların pay göstəricilərinə görə isə Naxçıvan iqtisadi rayonu birinci yerləri tuturlar.

Alt-indekslər üzrə autsayderlər isə aşağıdakı kimi müəyyənləşmişdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alanların və ali məktəblərə qəbul olanların pay göstəricilərinə görə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nisbi sayına və ümumtəhsil məktəblərində oxuyanların xüsusi çəkisinə görə Naxçıvan iqtisadi rayonu, ümumtəhsil məktəblərinin nisbi sayına görə Abşeron iqtisadi rayonu, ali məktəblərdə oxuyanların xüsusi çəkisinə görə isə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu axırıncı, 8-ci yerləri tuturlar.

* * *

Təhlükəsizlik sub-indeksi

Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların təhlükəsizlik sub-indeksləri 2,6-5,0 aralığında dəyişir. Sub-indeksin orta qiyməti 4,41, medianı 4,46-dır. Tədqiqata daxil edilmiş 61 şəhər və rayondan 40-nın təhlükəsizlik sub-indeksi orta qiymətdən yüksəkdir və bu ümumilikdə müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Təhlükəsizlik sub-indeksi üzrə sıralama *Cədvəl 8*-də təqdim olunur.

Ölkənin ən təhlükəsiz inzibati rayonları 1-2-ci yerləri bölüşən rayonlar Babək və Sədərək rayonlarıdır. 2018-ci ildə Babək rayonunda cəmi bir yüngül cinayət hadisəsi baş vermişdir, Sədərək rayonunda isə, ümumiyyətlə, heç bir cinayət qeydə alınmamışdır. Ümumilikdə ilk onluğun səkkizi Naxçıvan MR-in ərazi vahidləridir. Digər iki rayon isə müvafiq olaraq 8-ci və 9-cu yerləri tutan Qobustan və Lerikdir.

Astara, Biləsuvar və Abşeron rayonları sıralamanın autsayderləridir. Abşeron rayonunun ölkədaxili qeyri-formal miqrasiyaya məruz qalması özünü bu göstəricidə də biruzə verir. Hazırda rayonun faktik əhalisinin burada formal qeydiyyatda olanlardan təqribən iki dəfə artıq olduğunu söyləməyə ciddi əsaslar var. Rayon ərazisində törədilmiş bütün cinayətlər – cinayəti törədən şəxsin bu rayonda qeydiyyatda olması

*Cədvəl 8. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Təhlükəsizlik sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)*

Yer	Şəhər və rayonlar	THL	Yer	Şəhər və rayonlar	THL
1-2	Babək rayonu	5,00	31-32	Kürdəmir rayonu	4,46
1-2	Sədərək rayonu	5,00	33	Şamaxı rayonu	4,45
3	Ordubad rayonu	4,99	34-36	Daşkəsən rayonu	4,44
4	Şərur rayonu	4,98	34-36	Quba rayonu	4,44
5	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	<i>4,95</i>	34-36	Siyəzən rayonu	4,44
6	Şahbuz rayonu	4,93	37-39	Ağcabədi rayonu	4,42
7	Kəngərli rayonu	4,91	37-39	Cəlilabad rayonu	4,42
8	Qobustan rayonu	4,85	37-39	Zərdab rayonu	4,42
9	Lerik rayonu	4,78	40	Şəmkir rayonu	4,41
10	Culfa rayonu	4,77	41	Xaçmaz rayonu	4,40
11	Oğuz rayonu	4,76	42	Salyan rayonu	4,39
12	Zaqatala rayonu	4,70	43-44	Ağstafa rayonu	4,37
13-14	Qəbələ rayonu	4,65	43-44	Yevlax rayonu	4,37
13-14	Ucar rayonu	4,65	45	Beyləqan rayonu	4,31
15-16	Gədəbəy rayonu	4,63	46-47	<i>Naftalan şəhəri</i>	<i>4,30</i>
15-16	Tovuz rayonu	4,63	46-47	Yardımlı rayonu	4,30
17	Ağsu rayonu	4,59	48	Lənkəran rayonu	4,28
18	Şəki rayonu	4,58	49	Balakən rayonu	4,26
19	Qax rayonu	4,57	50	Bərdə rayonu	4,24
20-22	Goranboy rayonu	4,54	51-52	Qazax rayonu	4,23
20-22	Sabirabad rayonu	4,54	51-52	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	<i>4,23</i>
20-22	Şabran rayonu	4,54	53	Hacıqabul rayonu	4,19
23	Saatlı rayonu	4,53	54	<i>Gəncə şəhəri</i>	<i>4,17</i>
24	Neftçala rayonu	4,52	55	Göygöl rayonu	4,13
25	Samux rayonu	4,49	56	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	<i>4,01</i>
26-27	Ağdaş rayonu	4,48	57	<i>Şirvan şəhəri</i>	<i>3,98</i>
26-27	Masallı rayonu	4,48	58	Xızı rayonu	3,75
28-30	Göyçay rayonu	4,47	59	Abşeron rayonu	2,94
28-30	İsmayıllı rayonu	4,47	60	Biləsuvar rayonu	2,68
28-30	Qusar rayonu	4,47	61	Astara rayonu	2,60
31-32	İmişli rayonu	4,46			

yatda olub-olmamasından asılı olmayaraq – bu rayonun hesabında qeydə alınır. Təhlükəsizlik göstəriciləri üzrə ölçmələr isə rəsmi əhali sayı əsasında, hər 10 min nəfərə düşən cinayətlərin sayı üzrə hesablanır. Ona görə də qeyri-formal məskunlaşmanın miqyası böyüdükcə cinayətlərin nisbi sayı yüksək, rayonun təhlükəsizlik göstəriciləri isə, müvafiq surətdə, aşağı olur. Ölkədaxili qeyri-formal miqrasiya ilə bağlı statistik informasiya əlçatan olmadığına görə bu göstəriciləri korrektə etmək mümkün deyil.

Hər iki qrup cinayətlərin nisbi sayına görə ən aşağı yerlərdə qərarlaşan (yəni daha çox cinayət qeydə alınmış) Astara və Biləsuvar rayonlarındakı vəziyyəti isə, yəqin ki, onların sərhəd rayonları olması ilə izah etmək olar.

Naxçıvan istisna olmaqla, respublika tabeli şəhərlərin hamısı sıralamanın ikinci yarısında yer alır. Şəhərlərdə cinayətkarlığın kənd rayonlarına nisbətən daha yüksək olması Azərbaycanın özəlliyi deyil, ümumi qanunauyğunluqdur. Hətta böyük və kiçik şəhərlər arasında da fərqlər mövcuddur. Bu mənada, respublika tabeli şəhərlərin sıralamasında Naftalanın 2-ci yeri tutması təbii qəbul edilməlidir. Təhlükəsizlik sub-indeksi üzrə ən aşağı yerdə qərarlaşmış və bu qrupda indeks qiyməti 4-dən aşağı olan yeganə şəhər Şirvandır. 2018-ci ildə Şirvanda hər 10 min nəfərə 2,5 ağır cinayət törədilmişdir. Digər cinayətlərin sayı da yüksək olmuş və 30-u aşmışdır. Son illərdə əhalisinə görə ölkənin ikinci böyük şəhər statusunu Gəncədən almış Sumqayıtda da təhlükəsizliklə bağlı vəziyyət Şirvandakı ilə təxminən eynidir.

Ölkənin iqtisadi rayonları arasında Təhlükəsizlik sub-indeksinə görə aşkar lider – ən yaxın izləyicisi olan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunu əhəmiyyətli dərəcədə (0,37 bənd) qabaqlayan Naxçıvan MR-dır. Üçüncü yeri Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu tutur (*Cədvəl 9*).

Abşeron, Lənkəran və Aran iqtisadi rayonları son üçlüyü təşkil edir. Sonuncu yerdə olan Abşeron iqtisadi rayonunun tərkibindəki hər üç inzibati ərazi vahidi – Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları – təhlükəsizlik göstəricisinə görə sonuncu onluqdadır. Bunun hesabınadır ki, Abşeron, sub-indeks qiyməti 4-dən aşağı olan yeganə iqtisadi rayondur.

Cədvəl 9. İqtisadi rayonların Təhlükəsizlik sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	THL
1	Naxçıvan iqtisadi rayonu	4,95
2	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	4,58
3	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	4,55
4	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	4,44
5	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	4,38
6	Aran iqtisadi rayonu	4,31
7	Lənkəran iqtisadi rayonu	4,21
8	Abşeron iqtisadi rayonu	3,61

* * *

Ailə möhkəmliyi sub-indeksi

Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Ailə möhkəmliyi sub-indeksləri 1,78-4,83 aralığında dəyişir. Sub-indeksin orta qiyməti 3,66, medianı 3,79-dur. Medianın orta qiymətdən yüksək olması onu ifadə edir ki, şəhər və rayonların yarısından çoxu (daha dəqiqi – 38-i) sıralamada orta qiymətdən yuxarıda yerləşir. Ailə möhkəmliyi sub-indeksi üzrə sıralama *Cədvəl 10*-da təqdim olunur.

Nikahın ən möhkəm olduğu rayonlar Yardımlı, Qobustan və Sədərəkdir. Bu rayonlarda il ərzində bağlanan hər 100 nikaha qarşı 8-9 boşanma halı qeydə alınır. Respublika tabeli şəhərlərin hamısı Ailə möhkəmliyi sub-indeksi üzrə sıralamanın axırında yer alır və bu mənada, sıralama stoxastik deyil. Nikahın ən “kövrək” olduğu şəhərlər Mingəçevir, Gəncə və Sumqayıtdır. Bu şəhərlərin birinci ikisində hər 100 nikaha qarşılıq 38, üçüncüsündə isə 33 boşanma qeydə alınır. Naftalan, Şirvan və Naxçıvan şəhərlərində də mənzərə təqribən eynidir və hər 100 nikaha qarşı, müvafiq olaraq, 30, 27 və 26 boşanma qeydə alınır.

Boşanmaların nikahlara nisbəti üzrə iqtisadi rayonların sıralaması *Cədvəl 11*-də verilmişdir.

*Cədvəl 10. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Ailə möhkəmliyi sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)*

Yer	Şəhər və rayonlar	AM	Yer	Şəhər və rayonlar	AM
1	Yardımlı rayonu	4,83	32	İsmayilli rayonu	3,77
2	Qobustan rayonu	4,80	33	Salyan rayonu	3,76
3	Sədərək rayonu	4,79	34	Kəngərli rayonu	3,75
4	Lerik rayonu	4,66	35-36	Goranboy rayonu	3,73
5	Saatlı rayonu	4,54	35-36	Xızı rayonu	3,73
6-9	Biləsuvar rayonu	4,36	37	Oğuz rayonu	3,70
6-9	Cəlilabad rayonu	4,36	38	Şəmkir rayonu	3,68
6-9	Ordubad rayonu	4,36	39	Göyçay rayonu	3,67
6-9	Ucar rayonu	4,36	40	Şamaxı rayonu	3,58
10	İmişli rayonu	4,35	41	Ağdaş rayonu	3,55
11	Kürdəmir rayonu	4,33	42	Masallı rayonu	3,41
12	Qəbələ rayonu	4,16	43	Xaçmaz rayonu	3,38
13	Quba rayonu	4,14	44-45	Şabran rayonu	3,37
14	Sabirabad rayonu	4,09	44-45	Tovuz rayonu	3,37
15	Beyləqan rayonu	4,03	46	Qusar rayonu	3,31
16	Şərur rayonu	4,02	47	Lənkəran rayonu	3,24
17	Babək rayonu	3,98	48-49	Balakən rayonu	3,22
18-19	Hacıqabul rayonu	3,96	48-49	Şahbuz rayonu	3,22
18-19	Şəki rayonu	3,96	50	Samux rayonu	3,18
20	Zərdab rayonu	3,93	51	Culfa rayonu	3,10
21	Gədəbəy rayonu	3,92	52	Göygöl rayonu	3,06
22	Ağcabədi rayonu	3,90	53	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	<i>3,02</i>
23	Zaqatala rayonu	3,87	54	<i>Şirvan şəhəri</i>	<i>2,91</i>
24-25	Bərdə rayonu	3,84	55	Abşeron rayonu	2,87
24-25	Qazax rayonu	3,84	56	Daşkəsən rayonu	2,62
26	Qax rayonu	3,83	57	<i>Naftalan şəhəri</i>	<i>2,60</i>
27-28	Ağstafa rayonu	3,81	58	Yevlax rayonu	2,35
27-28	Astara rayonu	3,81	59	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	<i>2,30</i>
29	Neftçala rayonu	3,80	60	<i>Gəncə şəhəri</i>	<i>1,79</i>
30-31	Ağsu rayonu	3,80	61	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	<i>1,78</i>
30-31	Siyəzən rayonu	3,79			

Ailənin ən möhkəm olduğu bölgələr 1-2-ci yerləri bölüşən Lənkəran və Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonlarıdır. Bu iqtisadi rayonlara daxil olan inzibati rayonlarda hər 100 nikaha qarşı orta hesabla cəmi 17 boşanma qeydə alınır. Bu sub-indeks üzrə iqtisadi rayonlar arasında sonuncu yeri tutan Abşeronda isə boşanmaların orta nisbi göstəricisi 31-ə bərabərdir.

Cədvəl 11. İqtisadi rayonların Ailə möhkəmliyi sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	AM
1-2	Lənkəran iqtisadi rayonu	3,92
1-2	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	3,92
3	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	3,82
4-5	Aran iqtisadi rayonu	3,72
4-5	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	3,72
6	Naxçıvan iqtisadi rayonu	3,68
7	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	3,20
8	Abşeron iqtisadi rayonu	2,48

* * *

Ekologiya sub-indeksi

Hava çirkliliyinin, içməli su təminatının və iqlim (temperatur) şəraitinin inteqral ifadəsi olan bu sub-indeks həyat keyfiyyətinin ən “yüngül” indikatorudur (7%). Şəhər və rayonların ekologiya sub-indeksləri 2,31-4,44 intervalında qiymət alır. Sub-indeksin orta qiyməti 3,22, medianı 3,16-dır. Bu, şəhər və rayonların yarıdan çoxunun orta göstəricidən aşağıda yerləşdiyini ifadə edir. Ekologiya sub-indeksi üzrə sıralama *Cədvəl 12*-də verilmişdir.

Sub-indeks üzrə sıralamanın lideri Naxçıvan şəhəridir. İkinci yeri Abşeron, üçüncü yeri Xızı rayonları tutur. Naxçıvan şəhərinin və Abşeron rayonunun sub-

*Cədvəl 12. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Ekologiya sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)*

Yer	Şəhər və rayonlar	EKO	Yer	Şəhər və rayonlar	EKO
1	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	4,44	30-32	Yevlax rayonu	3,16
2	Abşeron rayonu	4,14	33-35	Saatlı rayonu	3,15
3	Xızı rayonu	3,76	33-35	Ucar rayonu	3,15
4	Babək rayonu	3,60	33-35	Zaqatala rayonu	3,15
5	Siyəzən rayonu	3,59	36-38	Bərdə rayonu	3,14
6	Culfa rayonu	3,50	36-38	Daşkəsən rayonu	3,14
7	Ordubad rayonu	3,47	36-38	Sabirabad rayonu	3,14
8	Göygöl rayonu	3,42	39-44	Hacıqabul rayonu	3,13
9	Oğuz rayonu	3,41	39-44	Qəbələ rayonu	3,13
10	Şərur rayonu	3,39	39-44	Salyan rayonu	3,13
11	Şabran rayonu	3,33	39-44	Şamaxı rayonu	3,13
12-13	Qobustan rayonu	3,29	39-44	Şəki rayonu	3,13
12-13	Sədərək rayonu	3,29	39-44	Şəmkir rayonu	3,13
14	Qax rayonu	3,27	45-46	Quba rayonu	3,12
15-17	Biləsuvar rayonu	3,26	45-46	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	3,12
15-17	Göyçay rayonu	3,26	47-48	Ağstafa rayonu	3,11
15-17	Lənkəran rayonu	3,26	47-48	Balakən rayonu	3,11
18-19	Qazax rayonu	3,24	49-53	Beyləqan rayonu	3,10
18-19	<i>Naftalan şəhəri</i>	3,24	49-53	Gədəbəy rayonu	3,10
20-22	Kəngərli rayonu	3,23	49-53	Lerik rayonu	3,10
20-22	Neftçala rayonu	3,23	49-53	Samux rayonu	3,10
20-22	Şahbuz rayonu	3,23	49-53	Yardımlı rayonu	3,10
23-24	İsmayıllı rayonu	3,21	54-56	Ağcabədi rayonu	3,09
23-24	Qusar rayonu	3,21	54-56	Ağdaş rayonu	3,09
25	Goranboy rayonu	3,20	54-56	Xaçmaz rayonu	3,09
26	Ağsu rayonu	3,19	57	Astara rayonu	3,05
27-29	Kürdəmir rayonu	3,18	58	Masallı rayonu	3,04
27-29	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	3,18	59	Cəlilabad rayonu	3,03
27-29	Zərdab rayonu	3,18	60	<i>Şirvan şəhəri</i>	2,55
30-32	İmişli rayonu	3,16	61	<i>Gəncə şəhəri</i>	2,31
30-32	Tovuz rayonu	3,16			

indeks üzrə yüksək nəticəsi içməli su ilə təminatın (su istehlakının) digər rayon və şəhərlərə nisbətən çox yüksək olması və bu alt-indeksin sub-indeksin formalaşmasında böyük təsirə (45%) malik olması ilə bağlıdır. Naxçıvan şəhərində hər sakin ildə 99,6, Abşeron rayonda isə 73,8 kub metr içməli su işlətdiyi halda, qalan 59 şəhər və rayonda bu göstərici orta hesabla 15,6 kub metrdir.

İqlim (temperatur) şəraitinə görə isə Naxçıvan 61-ci yerdədir: orada temperatur 16-21 dərəcəlik optimal aralıqdan bütün digər şəhər və rayonlara nisbətən daha çox kənarlaşır, aşağı və yuxarı kənarlaşmaların cəmi 25,7 dərəcədir.

Ekologiya sub-indeksi üzrə 3-cü yerdə qərarlaşmış Xızı rayonu atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin azlığına görə birincidir. Burada ərazinin hər kvadrat kilometrə nisbətəndə havaya atılan zərərli maddələrin həcmi 0,2 tonu keçmir. Xızıda əhalinin içməli su ilə təminatı da yaxşı səviyyədədir – hər sakin ildə 47,5 kub metr su istehlak edir (5-ci yer).

Gözləndiyi kimi, rayonlarda hava şəhərlərə nisbətən daha təmizdir. Respublika tabeli şəhərlərin hamısı bu göstəriciyə görə sıralamanın axır onluğunda yer alır: Şirvan 61-ci, Gəncə 60-cı, Mingəçevir 59-cu, Sumqayıt 58-ci, Naftalan 57-ci, Naxçıvan isə 52-ci yerdədir. Gəncədə hava çirkliliyinin mənbəyi praktik surətdə yalnız avtomobillədirsə (99,7% və ya ildə 30,3 min ton), Şirvanda stasionar mənbələr də əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdir (17,3% və ya 3,4 min ton). Abşeron rayonu ərazisində avtomobil nəqliyyatının intensiv hərəkətini nəzərə aldıqda hava çirkliliyinin nisbətən aşağı səviyyədə olması (33-cü yer) bir qədər gözlənilməz sayıla bilər.

Beləliklə də, sub-indeksin alt-indeksləri üzrə liderlik və autsayderlik aşağıdakı kimidir. İçməli su ilə təminata görə Naxçıvan şəhəri, stasionar mənbələrdən və avtomobillərdən havaya atılan çirkləndirici maddələrin azlığına görə Xızı rayonu, iqlimin (hava temperaturunun) əlverişliliyinə görə Lerik rayonu birinci yerləri tuturlar. İçməli su ilə təminata görə Cəlilabad və Astara rayonları 60-61 yerləri bölüşürlər, stasionar mənbələrdən və avtomobillərdən havaya atılan çirkləndirici maddələrin azlığına görə Şirvan şəhəri, iqlimin (hava temperaturunun) əlverişliliyinə görə Naxçıvan şəhəri sonuncu yerdədir.

İqtisadi rayonlar Ekologiya sub-indeksi üzrə *Cədvəl 13*-də göstəriləndiyi kimi sıralanır.

Cədvəl 13. İqtisadi rayonların Ekologiya sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	EKO
1	Abşeron iqtisadi rayonu	3,95
2	Naxçıvan iqtisadi rayonu	3,65
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	3,23
4	Aran iqtisadi rayonu	3,20
5-6	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	3,19
5-6	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	3,19
7	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	3,17
8	Lənkəran iqtisadi rayonu	3,11

Abşeron iqtisadi rayonu sub-indeksin 3,95 qiyməti ilə liderdir. Bu, həmin iqtisadi rayonun tərkibindəki hər üç inzibati ərazi vahidində içməli su təminatının yaxşı, Xızı rayonunda hava çirkliliyinin minimal səviyyədə olması ilə şərtlənir. Lənkəran iqtisadi rayonunun sıralamada axırıncı yeri tutmasının da əsas səbəbi içməli su təminatı ilə bağlıdır. İqtisadi rayonun ərazisində yerləşən Astara, Cəlilabad, Lerik və Masallı rayonlarında içməli su təminatının ölkə üzrə ən aşağı səviyyəsi qeydə alınmışdır.

* * *

Asudə vaxt imkanları sub-indeksi

Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların Asudə vaxt imkanları sub-indeksləri 1,67-3,12 aralığında dəyişir. Sub-indeksin orta qiyməti 2,09, medianı 1,98-dir. Şəhər və rayonların yarıdan çoxunun sub-indeksləri orta qiymətdən aşağıdır. Asudə vaxt imkanları sub-indeksi üzrə sıralama *Cədvəl 14*-də təqdim olunur.

*Cədvəl 14. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Asudə vaxt imkanları sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)*

Yer	Şəhər və rayonlar	AVİ	Yer	Şəhər və rayonlar	AVİ
1	Şahbuz rayonu	3,12	32-34	Beyləqan rayonu	1,97
2	<i>Naftalan şəhəri</i>	2,94	32-34	Kürdəmir rayonu	1,97
3	Ordubad rayonu	2,81	32-34	Yardımlı rayonu	1,97
4	Daşkəsən rayonu	2,73	35	Ağcabədi rayonu	1,96
5	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	2,66	36-37	Astara rayonu	1,95
6	Qax rayonu	2,64	36-37	İsmayıllı rayonu	1,95
7	Xızı rayonu	2,60	38-42	Göyçay rayonu	1,94
8	Ağdaş rayonu	2,47	38-42	Lerik rayonu	1,94
9	Qusar rayonu	2,33	38-42	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	1,94
10	Şərur rayonu	2,31	38-42	Salyan rayonu	1,94
11-12	Culfa rayonu	2,30	38-42	Ucar rayonu	1,94
11-12	Göygöl rayonu	2,30	43	Siyəzən rayonu	1,93
13	Qazax rayonu	2,28	44	Xaçmaz rayonu	1,92
14-15	Babək rayonu	2,23	45-48	Abşeron rayonu	1,91
14-15	Goranboy rayonu	2,23	45-48	Ağsu rayonu	1,91
16	Oğuz rayonu	2,19	45-48	Hacıqabul rayonu	1,91
17-18	Bərdə rayonu	2,18	45-48	Zaqatala rayonu	1,91
17-18	Şabran rayonu	2,18	49	Gədəbəy rayonu	1,90
19	Ağstafa rayonu	2,16	50-51	Qəbələ rayonu	1,89
20	Sədərək rayonu	2,15	50-51	Saatlı rayonu	1,89
21-22	Quba rayonu	2,11	52	Neftçala rayonu	1,88
21-22	Şəmkir rayonu	2,11	53	<i>Gəncə şəhəri</i>	1,86
23	Qobustan rayonu	2,10	54-55	Biləsuvar rayonu	1,85
24	Kəngərli rayonu	2,08	54-55	İmişli rayonu	1,85
25	Lənkəran rayonu	2,05	56	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	1,84
26-27	Şəki rayonu	2,04	57	<i>Şirvan şəhəri</i>	1,79
26-27	Zərdab rayonu	2,04	58	Sabirabad rayonu	1,77
28-29	Tovuz rayonu	2,00	59-60	Balakən rayonu	1,76
28-29	Yevlax rayonu	2,00	59-60	Cəlilabad rayonu	1,76
30	Samux rayonu	1,99	61	Masallı rayonu	1,67
31	Şamaxı rayonu	1,98			

Sıralamanın lideri olan Şahbuz, sub-indeks qiyməti 3-dən çox olan yeganə rayondur. Bu əsasən ondan qaynaqlanır ki, sub-indeksin ayrı-ayrı alt-indeksləri üzrə inkişaf daha az balanslıdır. İlk üçlüyə Naftalan şəhəri və Ordubad rayonu da daxildir.

Şahbuz rayonu klub müəssisələrinin və parkların nisbi sayına, eləcə də kitabxanalara aid iki göstəriciyə görə 2-ci yerdədir. Eyni zamanda idman qurğularının sayına görə 3-cü, muzeylərin sayına görə isə 6-cıdır. İnternet istifadəçilərinin sayına görə Naxçıvan MR-in digər inzibati ərazi vahidləri ilə 9-16-cı yerləri bölüşdürür. Bütün bu güclü mövqelərin fonunda Şahbuzda idmanla məşğul olanların azlığı təəssüf doğurur (bu göstəriciyə görə rayon sonuncu onluqda, 54-cü yerdədir).

Sub-indeksə görə sıralamada ikinci yerin sahibi olan Naftalan şəhəri muzeylərin və parkların nisbi sayına görə 1-cidir. Həmçinin bədən tərbiyəsi və idman sahəsində də güclü mövqeyə malikdir: həm idmanla məşğul olanların xüsusi çəkisinə, həm də idman qurğularının nisbi sayına görə 8-ci yeri tutur. İnternet istifadəçiləri, kitab fondu və klub müəssisələrinin nisbi say göstəricilərinə görə orta mövqelərdədir (müvafiq olaraq, 24-cü, 26-cı və 31-ci yerlər), amma kitabxanaların sayına görə axırıncı onluqda, 56-cı yerdədir. Aydın ki, kitabxanaların sayı və kitab fondu göstəriciləri bir-birini müəyyən dərəcədə tamamlayır. Birinci göstərici aşağı olduqda ikinci yüksəkdirsə, bu, rayondakı kitabxanaların azsaylı, amma böyük olduğu anlamına gəlir.

Sub-indeksə görə sıralamada üçüncü yeri tutan Ordubad rayonunda asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi üçün yaradılmış şərait Şahbuzdakı vəziyyəti xatırladır. Bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların xüsusi çəki göstəricisini çıxmaqla (bu göstərici üzrə Ordubad 55-ci yerdədir), digər bütün göstəricilər üzrə rayon ilk onluqdadır.

Sub-indeks üzrə sıralamanın son üçlüyündə Masallı, Cəlilabad və Balakən rayonları yer alır. Bu rayonlarda asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi üçün şərait o qədər də ürəkaçan deyil. Doğrudur, Balakən rayonu İnternet istifadəçilərinin, Cəlilabad rayonu isə idmanla məşğul olanların xüsusi çəki göstəricilərinə görə orta mövqelərdədir (müvafiq olaraq, 29-cu və 33-cü yerlər), amma bütün qalan göstəricilərə görə bu üç rayon 42-57-ci yerlər aralığında yer tutur.

Sub-indeksin alt-indeksləri üzrə liderlər aşağıdakılardır: hər 10 min nəfərə düşən muzeylərin sayına və parkların nisbi sayına görə Naftalan şəhəri, hər 10 min nəfərə düşən kitabxana sayına, kitabxanalardakı kitab fondunun zənginliyinə və klub müəssisələrinin nisbi sayına görə Daşkəsən rayonu, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların xüsusi çəkisinə görə Abşeron rayonu, idman qurğularının nisbi sayına görə Ağdaş rayonu, İnternet istifadəçilərinin xüsusi çəkisinə görə isə Sumqayıt şəhəri birinci yerləri tutur.

Autsayderlərlə bağlı mənzərə isə belədir: muzeylərin və kitabxanaların nisbi say göstəricilərinə görə Sumqayıt şəhəri, klub müəssisələrinin nisbi sayına görə Gəncə şəhəri, İnternet istifadəçilərinin payına, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların xüsusi çəkisinə görə Lerik rayonu, idman qurğularının nisbi sayına görə Neftçala rayonu, kitabxanalardakı kitab fondunun zənginliyinə görə Abşeron rayonu axırıncı yerləri tuturlar. Parkların nisbi sayına görə Abşeron və Kəngərli rayonları sonuncu, 60-61-ci yerləri bölüşürlər.

Respublika tabeli şəhərlər arasında asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi üçün ən yaxşı şərait Naftalanda. Onun ardınca Naxçıvan şəhəri gəlir. Şəhərlərin sıralamasında sonuncu yeri tutan Şirvan ümumi sıralamada da aşağıda, son beşlikdədir. Bu sub-indeks üzrə Şirvan şəhərinin ən yaxşı göstəriciləri İnternet istifadəçilərinin və muzeylərin nisbi sayıdır (ümumi sıralamada, müvafiq olaraq, 7-ci və 19-cu yerlər).

İqtisadi rayonların Asudə vaxt imkanları sub-indeksi üzrə sıralaması *Cədvəl 15*-də əks olunmuşdur.

Asudə vaxt imkanları sub-indeksinə görə Naxçıvan MR iqtisadi rayonlar arasında liderdir. Muxtar Respublika muzeylər, klub müəssisələri, idman qurğuları, parklar və kitabxanaların nisbi say göstəricilərinə görə 1-ci yeri tutur, kitab fondunun nisbi sayına və İnternet istifadəçilərinin xüsusi çəkisinə görə isə 2-ci yerdədir. Bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların azlığı Naxçıvan MR-in ümumi zəifliyidir: bu alt-indeksə görə Muxtar Respublika iqtisadi rayonlar arasında sonuncu yerdədir. Sub-indeks üzrə axırıncı yeri tutan Lənkəran iqtisadi rayonu yalnız klub müəssisələrinin nisbi sayına görə orta mövqedədir (4-cü yer), digər bütün göstəricilərə görə isə 6-8-ci yerlərdədir.

Cədvəl 15. İqtisadi rayonların Asudə vaxt imkanları sub-indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	AVİ
1	Naxçıvan iqtisadi rayonu	2,44
2	Abşeron iqtisadi rayonu	2,15
3	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2,07
4	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	2,06
5	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2,01
6	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1,96
7	Aran iqtisadi rayonu	1,95
8	Lənkəran iqtisadi rayonu	1,86

Muzeylərlə bağlı bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Oturuşmuş ənənəyə görə bölgələrdəki muzeylər əsasən rayonun tarixi mirası ilə əlaqəli olsa da, muzeylərin incəsənətdən zooloji parklar və botanik bağlara, elm muzeylərindən uşaq muzeylərinə qədər 20-dən artıq növü mövcuddur. Müxtəlif orijinal muzeylərin yaradılması yerli əhalinin istirahət imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, turist axınına da töhfə verə bilər.

HƏYAT KEYFİYYƏTİ İNDEKSİ ÜZRƏ NƏTİCƏLƏR

Həyat keyfiyyətinin inteqral göstəricisi olan Həyat keyfiyyəti indeksi (HKİ) respublika tabeli şəhərlər və inzibati rayonlar üzrə 2,53-3,62 aralığında dəyişir. İndeksin orta qiyməti 2,93 (bu qiymətlə İsmayılı rayonu və Naftalan şəhəri 21-22-ci yerləri bölüşür), medianı 2,90-dır (bu qiymətlə Xızı, Kürdəmir, Salyan və Şəki rayonları 30-33-cü yerləri bölüşür). Şəhər və rayonlar orta qiymət ətrafında qeyri-bərabər paylanır: 20 şəhər və rayon orta qiymətdən yüksək, 39-u isə aşağı qiymət almışdır. Həyat keyfiyyəti üzrə sıralama *Cədvəl 16-da* təqdim olunur.

Azərbaycanda həyat keyfiyyətinin ən yüksək olduğu bölgə Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Şəhər və rayonların sıralamasında birinci yeri sub-indekslərin əksəriyyəti üzrə ya lider olan, ya da qabaqcıl mövqedə dayanan Naxçıvan şəhəri tutur. Şəhər 3 sub-indeks üzrə (Sağlamlıq, Təhsil və Ekologiya) 1-ci, Maddi rifah sub-indeksi üzrə 3-cü, 2 sub-indeks üzrə (Təhlükəsizlik və Asudə vaxt imkanları) 5-cidir. Onun yeganə zəif mövqeyi Ailə möhkəmliyi sub-indeksi üzrədir (53-cü yer).

Muxtar Respublikanın digər 6 rayonu (Ordubad, Sədərək, Babək, Şərur, Şahbuz və Kəngərli) 2-7-ci yerlərdədir. Culfa rayonu isə Qax rayonu ilə eyni İndeks qiyməti ilə (3,14) 8-9-cu yerləri bölüşür. İlk onluqdakı axırıncı yerdə Qəbələ rayonu qərarlaşmışdır. Ordubad rayonu bütün sub-indekslər üzrə ilk onluğa daxildir: Sağlamlığa görə 2-ci, Təhlükəsizliyə və Asudə vaxt imkanlarına görə 3-cü, Təhsilə və Ekologiyaya görə 7-ci, Maddi rifaha və Ailə möhkəmliyinə görə 8-ci yerlərdədir.

*Cədvəl 16. Respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların
Həyat keyfiyyəti indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)*

Yer	Şəhər və rayonlar	HKİ	Yer	Şəhər və rayonlar	HKİ
1	<i>Naxçıvan şəhəri</i>	3,62	30-33	Salyan rayonu	2,90
2	Ordubad rayonu	3,43	30-33	Şəki rayonu	2,90
3	Sədərək rayonu	3,36	34-36	Hacıqabul rayonu	2,89
4	Babək rayonu	3,24	34-36	Saatlı rayonu	2,89
5	Şərur rayonu	3,19	34-36	<i>Şirvan şəhəri</i>	2,89
6	Şahbuz rayonu	3,18	37	Ağcabədi rayonu	2,88
7	Kəngərli rayonu	3,16	38	Beyləqan rayonu	2,87
8-9	Culfa rayonu	3,14	39	Abşeron rayonu	2,86
8-9	Qax rayonu	3,14	40	Yardımlı rayonu	2,85
10	Qəbələ rayonu	3,05	41	Lerik rayonu	2,84
11	Oğuz rayonu	3,04	42-46	Ağdaş rayonu	2,82
12-13	Qazax rayonu	3,02	42-46	Cəlilabad rayonu	2,82
12-13	Siyəzən rayonu	3,02	42-46	Göygöl rayonu	2,82
14-15	Gədəbəy rayonu	3,00	42-46	Qusar rayonu	2,82
14-15	Qobustan rayonu	3,00	42-46	Samux rayonu	2,82
16	<i>Sumqayıt şəhəri</i>	2,99	47	Zərdab rayonu	2,81
17-18	Bərdə rayonu	2,96	48-49	Lənkəran rayonu	2,80
17-18	Goranboy rayonu	2,96	48-49	<i>Mingəçevir şəhəri</i>	2,80
19	Şəmkir rayonu	2,95	50	Şamaxı rayonu	2,79
20	Göyçay rayonu	2,94	51	Sabirabad rayonu	2,78
21-22	İsmayilli rayonu	2,93	52	Xaçmaz rayonu	2,77
21-22	<i>Naftalan şəhəri</i>	2,93	53-54	Daşkəsən rayonu	2,76
23-26	Ağstafa rayonu	2,92	53-54	Şabran rayonu	2,76
23-26	Quba rayonu	2,92	55-56	Ağsu rayonu	2,75
23-26	Neftçala rayonu	2,92	55-56	Balakən rayonu	2,75
23-26	Zaqatala rayonu	2,92	57	Masallı rayonu	2,73
27-29	İmişli rayonu	2,91	58-59	Biləsuvar rayonu	2,71
27-29	Tovuz rayonu	2,91	58-59	Yevlax rayonu	2,71
27-29	Ucar rayonu	2,91	60	<i>Gəncə şəhəri</i>	2,67
30-33	Xızı rayonu	2,90	61	Astara rayonu	2,53
30-33	Kürdəmir rayonu	2,90			

Üçüncü yerdə qərarlaşmış Sədərək rayonunun sub-indekslər üzrə mövqeləri nisbətən az balanslıdır. Rayon Təhlükəsizliyə və Maddi rifaha görə 1-ci, Ailə möhkəmliyinə görə 3-cü, Sağlamlığa görə 8-cidir, amma bununla bərabər, Ekologiyaya, Asudə vaxt imkanlarına və Təhsilə görə daha aşağı yerlərdədir (müvafiq olaraq, 13, 20 və 25-ci yerlər).

Azərbaycanın respublika tabeli şəhərləri və inzibati rayonları arasında həyat keyfiyyəti üzrə axırıncı 10 yeri sonuncu yerdəki Astara rayonu, onu kiçik fərqlə qabaqlayan Gəncə şəhəri, 58-59-cu yerləri bölüşən Biləsuvar və Yevlax rayonları, 57-ci yerdə qərarlaşmış Masallı rayonu, 55-56-cı yerləri paylaşan Ağsu və Balakən rayonları, 53-54-cü yerləri bölüşən Daşkəsən və Şabran rayonları və 52-ci yerin sahibi Xaçmaz rayonu tutur.

Astara rayonunun ən yaxşı göstəricisi Ailə möhkəmliyidir (3,81 sub-indeks qiyməti ilə 28-ci yer). Asudə vaxt imkanları və Sağlamlıq sub-indekslərinə görə Astaranın tutduğu yerlər orta-aşağı kimi qiymətləndirilə bilər (uyğun olaraq, 37-ci və 41-ci yerlər), digər sub-indekslərə görə isə rayon 57-61-ci yerlər aralığındadır.

Həyat keyfiyyəti üzrə ümumi sıralamada respublika tabeli şəhərlərin mövqeyi o qədər də uğurlu deyil. İlk onluqda bunlardan yalnız Naxçıvan şəhəri yer alır. Əhali sayına görə ölkənin ikinci böyük şəhəri statusuna təzəcə yiyələnmiş Sumqayıt 16-cı yerdədir, Naftalan şəhəri İsmayılı rayonu ilə 21-22-ci, Şirvan şəhəri Hacıqabul və Saatlı rayonları ilə 34-36-cı, Mingəçevir şəhəri Lənkəran rayonu ilə 48-49-cu yerləri bölüşür, Gəncə isə 60-cı yerdədir. Halbuki Həyat keyfiyyəti indeksinin hesablanması ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan Maddi rifah sub-indeksi üzrə ilk altı yerin beşində respublika tabeli şəhərlər qərarlaşmışdır. Bu həmin şəhərlərin digər göstəricilər üzrə nə dərəcədə zəif mövqelər tutmasına daha bir işarədir.

Əhalisinin sayına görə ölkənin üçüncü ən böyük şəhəri olan Gəncənin həyat keyfiyyətinə görə 60-cı yerə düşməsi gözlənilməz kimi görünə bilər, amma bu, rəsmi statistikanın təhlilindən ortaya çıxan nəticədir. Şəhər Maddi rifah və Təhsil sub-indekslərindən başqa (müvafiq olaraq, 6-cı və 15-ci yerlər), digər bütün sub-indekslər üzrə aşağı mövqelərdədir: Sağlamlıq sub-indeksinə görə 50-ci, Asudə vaxt imkanlarına görə 53-cü, Təhlükəsizliyə görə 54-cü, Ailə möhkəmliyinə görə 60-cı, Ekologiyaya görə 61-cidir.

Ölkənin iqtisadi rayonlarına gəlincə, onların həyat keyfiyyəti üzrə sıralamasında 1-ci yeri Naxçıvan MR tutur (*Cədvəl 17*). Muxtar Respublika 7 sub-indeksin 4-ü üzrə (Maddi rifah, Sağlamlıq, Təhlükəsizlik və Asudə vaxt imkanları) ölkə birincisidir, Ekologiya və Təhsil sub-indeksləri üzrə isə, müvafiq olaraq, 2 və 3-cü yerləri tutur. Yeganə zəif nöqtəsi ailə möhkəmliyidir (6-cı yer).

Cədvəl 17. İqtisadi rayonların Həyat keyfiyyəti indeksi üzrə sıralaması (2018-ci il)

Yer	İqtisadi rayonlar	HKİ
1	Naxçıvan MR	3,32
2	Abşeron iqtisadi rayonu	2,99
3	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2,94
4	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	2,91
5	Aran iqtisadi rayonu	2,87
6-7	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2,86
6-7	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2,86
8	Lənkəran iqtisadi rayonu	2,77

Lənkəran iqtisadi rayonu isə, əksinə, yalnız ailə möhkəmliyinə görə öndədir və bu sub-indeksə görə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu ilə 1-2-ci yerləri bölüşür. Qalan göstəricilər üzrə zəif mövqelərdə dayanan Lənkəran iqtisadi rayonu həyat keyfiyyəti üzrə ümumi sıralamada axırıncı yerdədir.

* * *

İndeks, onun sub-indeksləri və alt-göstəriciləri arasındakı əlaqələr

Həyat keyfiyyəti indeksi ilə onun sub-indeksləri arasında ən yüksək korrelyasiya HKİ ilə Sağlamlıq, Təhlükəsizlik və Təhsil sub-indeksləri arasındadır (mü-

vafiq olaraq, $r = 0,68$, $r = 0,57$, $r = 0,55$). HKİ-nin hesablanmasında ən yüksək xüsusi çəki maddi rifaha verilsə də, bu sub-indekslə HKİ arasındakı korrelyasiya yüksəkliyinə görə beşincidir ($r = 0,54$). Bu o deməkdir ki, Azərbaycanın bir çox şəhər və rayonlarında maddi rifahın həyat keyfiyyəti ilə əlaqəsi düşünüldüyü qədər güclü deyil.

Qiymətləndirmələr göstərir ki, sub-indekslərin özləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr də zəifdir: həm müsbət, həm də mənfi korrelyasiya əmsalları ən yaxşı halda orta səviyyəlidir. Bu, metodologiyanın əsaslılığı baxımından yaxşı haldır və onu göstərir ki, *sub-indekslər bir-birini təkrarlamır, yəni təkrar hesablama yoxdur (müsbət yüksək korrelyasiya olduğu halda söylənə bilərdi), yaxud sub-indekslər bir-birini tamamilən neytrallaşdırmır (mənfi yüksək korrelyasiya olduğu halda neytrallaşdırmış olardı).*

Cədvəl 18-də sub-indekslər arasındakı korrelyasiya əmsalları “Korrelyasiya matrisi” formasında təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 18. Sub-indekslərin korrelyasiya matrisi (2018-ci il)

MR	1,00						
SL	0,28	1,00					
TS	0,47	0,29	1,00				
THL	0,15	0,31	0,09	1,00			
AM	-0,45	0,08	-0,44	0,20	1,00		
EKO	0,15	0,38	0,39	0,03	0,06	1,00	
AVİ	0,30	0,30	0,33	0,26	-0,15	0,39	1,00
	MR	SL	TS	THL	AM	EKO	AVİ

Üç sub-indeks (Maddi rifah, Təhsil və Ailə möhkəmliyi) arasında orta sıxlıqlı xətti əlaqə mövcuddur. Birinci ilə ikinci arasında korrelyasiya əmsalı 0,47-dir. Birinci ilə üçüncü, habelə ikinci ilə üçüncü arasındakı korrelyasiya isə mənfi işarəlidir (müvafiq olaraq, -0,45 və -0,44). Maddi rifahın yüksəlməsi ilə müşayiət olunan sosial-iqtisadi inkişafı ailə möhkəmliyi (boşanmaların nisbi sayı) arasında tərs əlaqə

universal xarakterlidir, dünyanın bütün ölkələrində müşahidə edilir və cəmiyyətsü- naslar (ilk növbədə demoqraflar) tərəfindən tədqiq olunmaqdadır.

Maddi rifahın yüksəlməsi ilə təhsilin inkişafı arasındakı əlaqəni iki qütbdən izah etmək olar. Bir tərəfdən, maddi rifahın artması daha yaxşı təhsil almaq imkanı yaradır. Digər tərəfdənsə, təhsilə cəlb olunmanın və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaş- ması həm məhsuldarlığı, həm də gəlirləri artırır. Bu izahların ikisində də həqiqət payı vardır. Lakin korrelyasiya əmsalı xətti statistik əlaqənin ölçüsünü və istiqamə- tini (müsbət və ya mənfi işarəli olmasını) əks etdirir və ona bundan artıq məna yükləmək yanlış nəticələrə yol açmağa bilər. Belə mürəkkəb əlaqələrin müfəssəl təfsiri bu tədqiqatın mövzusu olmayan fərqli ölçmə və təhlillər tələb edir.

Sağlamlıq və Ekologiya sub-indeksləri arasındakı əlaqə gözlənilən biləcək qə- dər güclü deyil, xətti əlaqə yalnız orta səviyyəlidir. Bu sub-indekslər arasında kor- relyasiya əmsalı 0,4-ə yaxındır.

Bundan başqa, ümumi rəy belədir ki, maddi rifah artdıqca insanlar sağlamlı- ğa daha çox vəsait ayıra bilərlər və sağlamlıq göstəriciləri yüksəlir. Azərbaycanın şə- hər və rayonlarında isə Maddi rifah və Sağlamlıq sub-indeksləri arasındakı qarşılıq- lı əlaqə çox zəifdir ($r = 0,28$).

Ancaq diqqətə almaq lazımdır ki, Sağlamlıq sub-indeksinin altı göstəricisin- dən yalnız biri – doğulanda gözlənilən ömür müddəti maddi rifahla birbaşa bağlı ola bilər. Digərləri isə səhiyyə sistemi infrastrukturunun kəmiyyət və keyfiyyət gös- tərəcəsidir. Azərbaycanda bu infrastruktur, əsas etibarilə, dövlət tərəfindən yaradı- lır və inkişaf etdirilir. Buna görə də Sağlamlıq sub-indeksinin dəyişmələri əhalinin maddi rifahından ziyadə, dövlətin bu məqsədlər üçün ayırdığı vəsaitin həcmindən və həmin vəsaitdən nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından asılıdır.

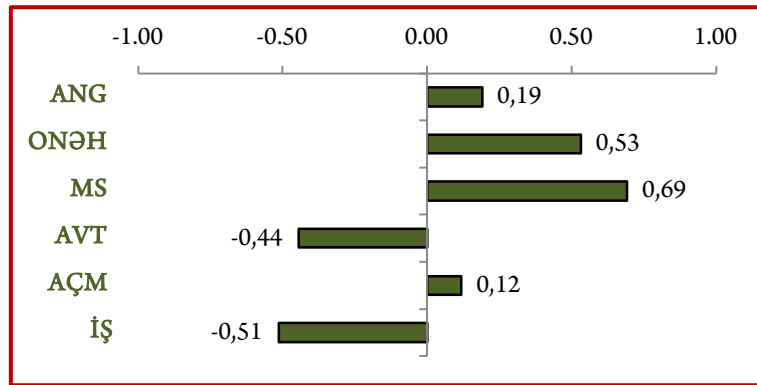
* * *

İndi də Həyat keyfiyyəti indeksinin bəzi alt-indeksləri və baza göstəriciləri arasındakı xətti əlaqələrə nəzər yetirək. İstinad nöqtəsi olaraq belə qəbul edəcəyik

ki, rəsmi statistika reallığı doğru əks etdirir və ona görə də korrelyasiya əlaqələrinə xəta gətirmir.

Sağlamlığın ən ümumi göstəricisi sayılan DGÖM ilə maddi rifahın 3 indikatoru arasında orta-yuxarı səviyyəli xətti əlaqə mövcuddur (*Diagram 1*). Mənzil sahəsi ilə korrelyasiya bu əlaqələrin ən güclüsüdür ($r = 0,69$). Bir nəfərə düşən mənzil sahəsinin böyük olduğu ərazilərdə DGÖM də yüksəkdir və əksinə. Bu əlaqə DGÖM ilə orta əmək haqqı arasında da müşahidə olunur, ancaq nisbətən daha aşağı səviyyəlidir ($r = 0,53$).

Diagram 1. DGÖM ilə maddi rifah və ekologiya indikatorları arasında korrelyasiya əmsalları

Maraqlıdır ki, DGÖM ilə maddi rifahın əsas göstəricilərindən olan adambaşına orta illik nominal gəlirlər arasında xətti əlaqə, müsbət işarəli olsa da, çox zəifdir ($r = 0,19$). Bu o deməkdir ki, adambaşına gəlirin yüksək olduğu şəhər və rayonlarla orta ömür müddətinin uzun olduğu şəhər və rayonlar üst-üstə düşür. Çıxarıla biləcək bir nəticə də odur ki, adambaşına orta illik nominal gəlir və maddi rifahın orta aylıq əmək haqqı göstəriciləri bir-birini təkrarlamır, əksinə, tamamlayır və hər ikisindən istifadə olunması həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından daha informativdir.

DGÖM ilə avtomobillərin nisbi say göstəricisi arasında orta səviyyəli mənfi əlaqə vardır ($r = -0,44$). Bunu bəlkə də avtomobillərin havaya və bu vəsilə ilə sağlamlığa vurduğu ziyanla izah etmək olardı, amma atmosferə atılan çirkləndirici maddələrlə DGÖM arasında korrelyasiya, demək olar ki, yoxdur ($r = 0,12$), avtomobillərin nisbi sayı ilə əlaqə isə, mənfi işarəli olsa da, bir o qədər güclü deyil ($r = -0,36$).

Daha ehtimallısı odur ki, şəxsi avtomobillər heç də həmişə sadəcə istehlak vasitəsi deyil, bir çox hallarda sərnəşin və ya yük taksisi kimi istifadə olunur və gəlir mənbəyidir. Bu gəlirlər yüksək olmadığına və rəsmi uçota tam alına bilmədiyinə görə şəxsi avtomobilə sahib olmaqla gəlirlər arasındakı əlaqə zəif kimi görünür. Avtomobillərin nisbi sayı ilə adambaşına gəlirlər arasında, demək olar ki, əlaqə yox ikən ($r = 0,10$), nominal orta əmək haqqı arasında aşağı səviyyəli mənfi korrelyasiya ($r = -0,29$) mövcuddur. Eyni zamanda nominal orta əmək haqqı ilə DGÖM arasındakı yuxarı səviyyəli korrelyasiyanı nəzərə aldıqda DGÖM ilə avtomobillərin nisbi sayı arasındakı əks əlaqənin əsas səbəbi daha anlaşılan görünür.

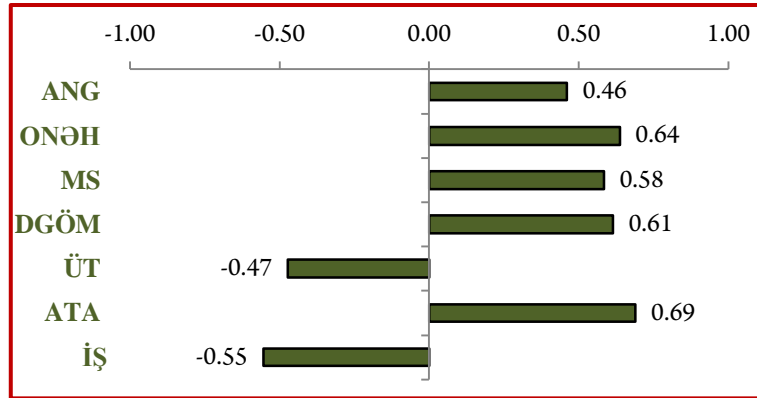
Havanın daha çox çirkləndirildiyi yerlərdə DGÖM-in nisbətən aşağı olacağını, yəni bu göstəricilər arasında kifayət qədər güclü əks əlaqə üzə çıxacağını güman etmək olardı. Ehtimal ki, mənzərəni ilkin gözləntinin əksinə dəyişən bu halda da gəlirlərdir. Atmosferə çirkləndirici maddələrin daha çox atıldığı ərazilər əsasən iri yaşayış məntəqələridir. İri şəhər və rayonlarda isə əhalinin gəlirləri, o cümlədən əmək haqqları daha yüksəkdir. Görünür, bu halda çirkləndirici maddələrin DGÖM-ə mənfi təsirləri orta aylıq əmək haqqının mübət təsiri ilə “kompensasiya” olunur.

Sağlamlıqla bağlı başqa bir maraqlı nəticə odur ki, DGÖM-lə iqlim şəraiti indikatoru arasında mənfi işarəli orta-yuxarı korrelyasiya vardır ($r = -0,51$). Yəni bir sıra rayonlarda hava temperaturunun “optimal aralıq”dan kənarlaşması ömür müddətinin uzanması ilə müşayiət olunur. Ehtimal ki, burada iqlim şəraitinin məlumat çatışmazlığı üzündən qiymətləndirmələrdə nəzərə alınmamış başqa amillərinin rolu var.

Həyat keyfiyyəti ölçmələrinə orta təhsilin nisbi keyfiyyət göstəricisi kimi daxil edilmiş ali məktəblərə qəbul indikatoru maddi rifah, sağlamlıq, digər təhsil gös-

təriciləri və iqlim şəraiti ilə orta-yuxarı səviyyəli korrelyasiyadadır (*Diagram 2*). Ali məktəblərə qəbulla ən yüksək korrelyasiyası olan maddi rifah göstəricisi orta nominal əmək haqqıdır ($r = 0,64$). Mənzil sahəsi ilə əlaqənin sıxlığı da buna yaxındır ($r = 0,58$). Nisbətən aşağı olsa da, adambaşına nominal gəlirlərlə də korrelyasiya, gözləndiyi kimi, müsbətdir ($r = 0,46$). Bu əlaqələr anlaşılındır: gəlirlərin, o cümlədən əmək haqqlarının artması təhsilə daha çox vəsait ayırmağa (universitetə hazırlıq üçün əlavə dərslərə) imkan verir. Ona görə də nominal əmək haqqının artması (və onunla yüksək asılılıqda olan mənzil şəraitinin yaxşılaşması), təbii ki, ali məktəblərə qəbul göstəricilərinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunur.

Diagram 2. Ali məktəblərə qəbul ilə bəzi seçilmiş indikatorlar arasında korrelyasiya əmsalları

Azərbaycanda əhalinin sağlamlığı ilə (DGÖM-lə) ali məktəblərə qəbul göstəriciləri arasında, əvvəldən də gözləndiyi kimi, yuxarı səviyyəli müsbət korrelyasiya var ($r = 0,61$). Ali məktəbdə oxuyanların nisbi say göstəriciləri ilə ali məktəbə qəbul səviyyəsi arasında mövcud olan yüksək müsbət korrelyasiya da ($r = 0,69$) sadə izah olunur. Ali təhsil alanların sayı son 4 ildə ali məktəblərə qəbul olanların cəmi kimi hesablanmış və əhalidə payı göstəricisinə çevrilmişdir. Ali məktəblərə qəbul səviyyəsindəki regional meyillər qısa müddətdə kəskin dəyişmədiyinə görə bu iki göstərici arasındakı asılılığın yüksək olması təbiidir.

Gözlənilməzliyi ilə maraq doğuran əlaqə ümumi təhsilə cəlb olunma ilə ali məktəbə qəbul arasında üzə çıxmışdır. Bunların arasında orta səviyyəli mənfi korrelyasiya vardır ($r = -0,47$). Ehtimal etmək olardı ki, hansısa şəhər və ya rayonda ümumi təhsilə cəlb olunma səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə və təhsilin infrastrukturunu (burada hər 1000 şagirdə düşən məktəb sayı) nə qədər yaxşı inkişaf edibsə (Ümumi təhsil alt-indeksi məhz bu iki indikator əsasında hesablanır), həmin şəhərin (rayonun) ali məktəblərə qəbul göstəricisi də bir o qədər yüksək olacaqdır. Ancaq alınmış nəticələr bunun əksini göstərir: ümumi təhsil indikatoru yaxşı olan rayonlarda qəbul göstəricisi nisbətən aşağı, zəif olanlarda isə nisbətən yüksəkdir.

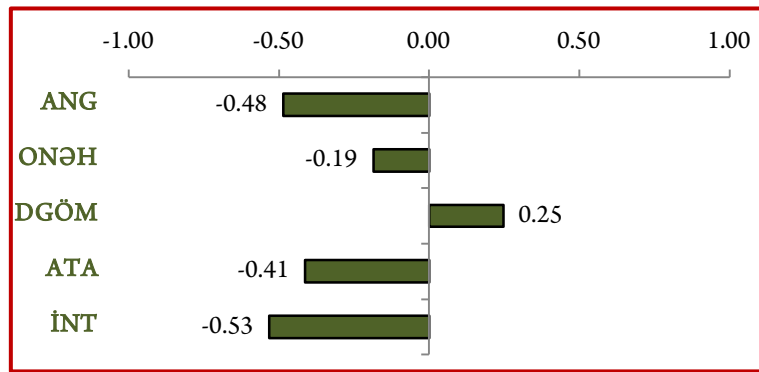
Məsələ ondadır ki, ümumi təhsilin sözügedən iki göstəricisinin öz arasında mahiyyətdən irəli gələn güclü əks əlaqə var ($r = -0,62$). İki mümkün səbəbin birincisi məskunlaşmanın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Kiçik kənd və qəsəbələrdən ibarət olan rayonlarda əhaliyə təhsil xidmətləri vermək üçün daha çox sayda məktəb tikmək lazım gəlir, amma bu məktəblərin hər birindəki şagird yeri böyük yaşayış məntəqələrindəki məktəblərdəkinə nisbətən az olur. Ona görə də təhsilə cəlb olunmanın təxminən eyni səviyyədə olduğu iki yaşayış ərazisinin hansında kənd və qəsəbələr əhali sayına görə daha kiçikdirsə, nisbi məktəb sayı göstəricisi həmin ərazilərdə, bir qayda olaraq, daha böyükdür. İkinci səbəb isə odur ki, təhsilə cəlb olunma səviyyəsinə nisbətən məktəblərin sayı daha az dəyişkəndir və ona görə də məktəbə gələnlərin (təhsilə cəlb olunanların) sayı artdıqca hər min şagirdə düşən məktəb sayı azalır, başqa ifadə ilə, məktəblər daha çox “yüklənir”. Bu isə, öz növbəsində, təhsilin keyfiyyət göstəricisi olan ali məktəblərə qəbulu aşağı salır.

İqlim şəraiti ilə ali məktəblərə qəbul arasındakı orta-yuxarı səviyyəli mənfi korrelyasiya ($r = -0,55$) ilk baxışdan məntiqsiz kimi görünsə belə (və hətta kənar amillərin təsirindən qaynaqlansa belə), ayrıca araşdırılmasına ehtiyac var.

Həyat keyfiyyətinin vacib sosial göstəricilərindən olan ailə möhkəmliyi ilə gəlirlər, sağlamlıq, ali təhsil və İnternet istifadəsi kimi indikatorlar arasındakı əlaqələr də maraq doğurur (*Diagram 3*). Adambaşına gəlirlərin, ali təhsil alanların və İnternet istifadəçilərinin çox olduğu bölgələrdə ailə möhkəmliyinin aşağı olduğu görünür. Ailə möhkəmliyi ilə bu göstəricilər arasında orta-yuxarı səviyyəli mənfi korrelyasiya var (müvafiq olaraq, $r = -0,48$, $r = -0,41$, $r = -0,53$). Bu, sub-indekslər arasındakı korrelyasiyaların təhlili zamanı artıq qeyd olunmuşdur.

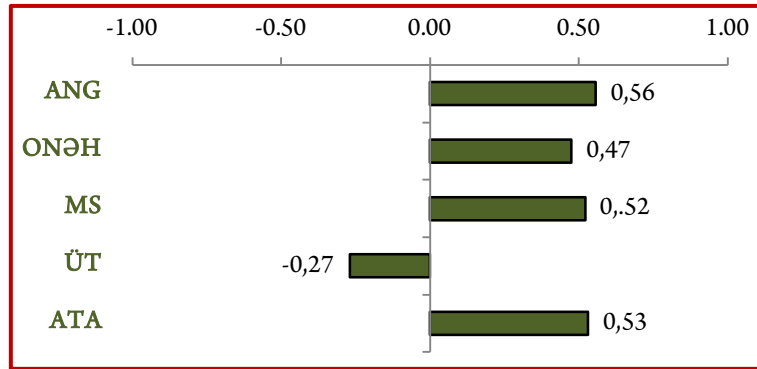
Başqa bir maraqlı məqam ailə möhkəmliyi ilə DGÖM arasında, zəif də olsa, müsbət korrelyasiyanın mövcudluğudur ($r = 0,25$). Bu əlaqəni iki cür təfsir etmək olar: “Azərbaycanda sağlam insanların ailəsi daha möhkəm olur” kimi və ya “Azərbaycanda ailəsinin möhkəmliyi insanın ömrünü uzadır” kimi. Görünür, təfsirlərin hər ikisində həqiqət payı vardır.

Diaqram 3. Ailə möhkəmliyi ilə bəzi seçilmiş indikatorlar arasında korrelyasiya əmsalları

Asudə vaxtın keçirilməsində İnternetin payı və yeni texnoloji imkanlar sayəsində İnternet istifadəçilərinin sayı sürətlə artmaqdadır. Azərbaycanın şəhər və rayonları arasında İnternet istifadəçilərinin xüsusi çəkisinin ən az olduğu Lerik rayonunda belə, əhalinin 70%-i İnternetdən istifadə imkanına malikdir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da İnternet istifadəçilərinin xüsusi çəkisi maddi rifah səviyyəsi ilə düz mütənasibdir. Adambaşına nominal gəlirlərlə və mənzil sahəsi ilə İnternet istifadəçilərinin xüsusi çəkisi arasında orta-yuxarı səviyyəli müsbət xətti əlaqə mövcuddur (müvafiq olaraq, $r = 0,56$ və $r = 0,52$). Orta nominal əmək haqqı ilə İnternet istifadəçilərinin sayı arasında da nəzərə çarpan korrelyasiya var ($r = 0,47$). Bu əlaqələr anlaşılındır. İnternetdən istifadə üçün bəlli alətlərə (“ağıllı” telefonlar, kompyuterlər və s.) sahib olmaq və istifadəyə görə müəyyən haqq ödəmək lazımdır ki, hər ikisi gəlirlərlə birbaşa bağlıdır (Diaqram 4).

Diagram 4. İnternet istifadəçilərinin sayı ilə bəzi seçilmiş indikatorlar arasında korrelyasiya əmsalları

İnternet istifadəçilərinin sayı ilə sıx əlaqəsi olan digər indikator təhsilin inkişaf səviyyəsidir. Ali təhsil alanların xüsusi çəkisi ilə İnternet istifadəçilərinin pay göstəricisi arasında korrelyasiya, gözləndiyi kimi, müsbətdir və orta-yuxarı səviyyədədir ($r = 0,53$). Bu əlaqə ilə bağlı söylənilə biləcək ilkin mülahizə odur ki, yeniliklərə, o cümlədən yeni texnologiyaların tətbiqinə açıq olan bölgələrdə təhsilin səviyyəsi daha yüksək olur və ya əksinə, daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik olan bölgələr texnoloji yeniliklərə də açıq olur. Amma bu əlaqə kənar amillərdən, məsələn, gəlirlərdən də qaynaqlana bilər (“gəlirlərin artması həm daha yaxşı təhsilə, həm də İnternetdən istifadənin genişlənməsinə imkan yaradır” şəklində). Bu fərziyyələrin nə dərəcədə doğru və ya yanlış olduğunu yalnız xüsusi araşdırmadan sonra söyləmək mümkündür.

Ümumən qeyd etmək lazımdır ki, bu bölmədəki korrelyasiya təhlillərinin əsas məqsədi həyat keyfiyyətinin müxtəlif göstəriciləri arasındakı əlaqələrin səbəbnəticə baxımından istiqamətini dəqiq müəyyənləşdirmək yox (əslində korrelyasiya analizinin təyinatı buna uyğun deyil), bu əlaqələrin sıxlığını qiymətləndirmək və səbəbləri haqqında ilkin fərziyyələr irəli sürməkdir. Bu fərziyyələr sonrakı tədqiqatlar üçün bir növ istinad nöqtəsi rolu oynaya bilər. Reallıqda həyat keyfiyyətinin komponentləri və göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr daha çoxşaxəli və mürəkkəbdir.

SON SÖZ ƏVƏZİ

(Tədqiqatın “zəif nöqtələri” və ya təkmilləşdirmə imkanları haqqında)

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında, respublika tabeli şəhərlərində və inzibati rayonlarında həyat keyfiyyətinin integral indeks əsasında müqayisəli qiymətləndirilməsi ilk dəfə həyata keçirilir və müəyyən “zəif nöqtələr” qaçılmazdır. Yaradıcı heyət çatışmazlıqların bəzilərini bilir və tədqiqatı gələcəkdə daha da təkmilləşdirmək əzmindədir.

Ümumən, zəifliklər ondan qaynaqlanır ki, insanların öz həyat keyfiyyətini necə qiymətləndirməsində subyektiv amilin rolu böyük, müxtəlif əhali qruplarının öz həyat keyfiyyətinə baxışı fərqlidir. Məsələn, müxtəlif gəlir qruplarına aid olan insanlar üçün maddi rifahın həyat keyfiyyəti baxımından “çəkisi” eyni deyil. Yoxsul qruplar üçün maddi rifah həyati əhəmiyyət daşdığı halda, zənginlər üçün daha az əhəmiyyətlidir.

Gəlirlər artdıqca həyat keyfiyyətini səciyyələndirən göstəricilərin ağırlığı maddi rifahdan digər göstəricilərə, məsələn, istirahət və əyləncə imkanlarına keçir. Yəni sub-indekslərin də, onları formalaşdıran alt-indekslərin də xüsusi çəkili dəyişkəndir. Bu baxımdan, həyat keyfiyyəti üzrə istər ölkələrarası, istərsə də ölkədaxili müqayisəli qiymətləndirmələrin (reyting araşdırmalarının) hamısında müəyyən şərtlik var.

Siyasi mühiti, şəxsi hüquq və azadlıqları, makroiqtisadi vəziyyəti səciyyələndirən indikatorların nəzərə alınmadığını saymasaq (səbəbi “Metodologiya” bölmə-

sində qeyd olunmuşdur), bu tədqiqatda həyat keyfiyyətini ölçmək üçün seçilmiş göstəricilər toplusu oxşar xarici tədqiqatlardakından az fərqlənir. Metodoloji baxımdan əsas fərqləndirici xüsusiyyət həmin göstəricilərə ekspert sorğusu əsasında fərqli çəkirlərin verilməsidir. Bu çəkilər sub-indekslərin hesablanması üçün alt-indeksləri, yekun indeksin hesablanması üçün isə sub-indeksləri yeni, indiyədək olanlardan fərqli bir şəkildə prioritetləşdirmək imkanı verir.

Lakin bu çəkirlərin özü də subyektivdir. Ekspertlərin eyni sub-indekslərə və alt-indekslərə verdiyi çəkilər bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məsələn, Maddi rifah sub-indeksinin həyat keyfiyyəti üçün əhəmiyyətinə onların verdikləri qiymətlər böyük bir intervalda – 0,1-dən 0,5-dək dəyişir (orta çəki 0,22-dir). Başqa bir ekspert isə bu sub-indeksin 5 göstəricisindən 3-ünə (təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, bir nəfərə düşən ümumi mənzil sahəsi, hər 100 ailəyə düşən avtomobillərin sayı) sıfır çəki vermişdir. Ekspertlər arasında Ekologiya, Asudə vaxt imkanları və Ailə möhkəmliyi sub-indekslərinin hansınasa sıfır çəki verməklə Azərbaycanın həyat keyfiyyəti ilə əlaqəsi olmadığını iddia edənlər də olmuşdur. Bütün bu şərtlərə baxmayaraq, qiymətləndirmələrin ekspert sorğusu ilə müəyyənləşdirilmiş xüsusi çəkilər əsasında aparılması, reallığı – bərabər çəkilər əsasında aparılan ölçmələrlə müqayisədə – daha dəqiq əks etdirir.

Tədqiqatın zəifliklərindən biri də informasiya çatışmazlıqları ilə bağlıdır. Məsələn, Naxçıvan MR-nın inzibati rayonlarında əhəlinin adambaşına düşən nominal gəlirləri, bir nəfərə düşən ümumi mənzil sahəsi, hər yüz ailəyə düşən şəxsi minik avtomobillərinin sayı, İnternet istifadəçilərinin sayı üzrə məlumatlar açıq istifadə üçün əlyətən deyil. Ona görə də hesablamalarda Muxtar Respublikanın müvafiq orta göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

Ölkədaxili miqrasiya prosesləri haqqında statistik məlumatların qıtlığı səbəbindən bəzi göstəriciləri reallığa daha yaxın korrektə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, Abşeron rayonunda rəsmi qeydiyyatda olan 5-18 yaşındakı hər 100 nəfərə qarşı bu rayonun orta məktəblərində 166 şagird təhsil alır. Korrektəedici məlumatlar əlçatan deyil deyə, bu alogizmi aradan götürməkdən ötrü ölkə üzrə orta göstəricidən istifadə olunmuşdur. Eyni səbəb üzündən Sumqayıt şəhərində və Abşeron rayonunda əhali gəlirlərinin, o cümlədən orta aylıq əmək haqqının ölçmələrdə dəqiq nəzərə alınması çətindir. Sumqayıt və Abşeron sakinlərinin Bakıda sahib-

karlıqla məşğul olması və ya muzzla çalışması gəlirlərlə bağlı statistikada əksini tapmır. Nəticədə bu inzibati ərazilərdə yaşayan əhalinin pul gəlirləri (və müvafiq surətdə Maddi rifah sub-indeksi) əslində olduğundan az görünür.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi üzrə statistik məlumatlarla bağlı çətinlik də var. Ev təsərrüfatlarının müayinə materiallarında iqtisadi regionlar üzrə desil və kvintillər üzrə gəlirlər verilsə də, inzibati rayonlar üzrə həmin məlumatlar əlyətən deyil. Ona görə də Maddi rifah sub-indeksinin ölçülməsində gəlirlərin bölgüsü amilini nəzərə almaq mümkün deyil.

Qeyd olunan məlumat çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması üçün AR Dövlət Statistika Komitəsi ilə əməkdaşlıq artıq başlanmışdır və davam etdiriləcəkdir.

Müvafiq məlumatlar əlçatan olacağı təqdirdə iqlim şəraiti ilə bağlı ölçmələri də təkmilləşdirmək, Ekologiya sub-indeksinin "iqlim şəraitinin əlverişliliyi" göstəricisində ayrı-ayrı şəhər və rayonlar üzrə hava temperaturuna əlavə olaraq, nisbi rütubətliliyi, günəşli, qarlı, yağışlı, küləkli günlərin sayını hesablamalara əlavə etmək mümkündür.

Əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi, coğrafi amillərin, inzibati bölgünün və məskunlaşmanın özəllikləri səbəbi ilə bəzən rayonun hər bir kənd və qəsəbəsində məktəb və poliklinika müəssisəsinin olması zərurətə çevrilir. Ancaq şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində əhali daha sıx məskunlaşdığına və infrastruktur daha yaxşı inkişaf etdiyinə görə sayca daha az məktəb və poliklinika daha çox insana xidmət edə bilər. Məsələn, Şahbuz rayonunda əhalinin hər 10 min nəfərinə 5,2 ambulator poliklinika düşürsə, Naxçıvan şəhəri üzrə bu göstərici 2,2, Naxçıvan MR üzrə orta göstərici isə 2,6-dır. Həmin göstərici Xızıda 4,1, Gəncədə 0,9, Gədəbəydə isə 2,5-dir. Buna bənzər hal Təhsil sub-indeksinin bəzi alt-göstəricilərində də müşahidə olunur: hər 1000 şagirdə düşən ümumi təhsil müəssisələrinin sayı Şahbuz rayonunda 11,3, Naxçıvan şəhərində 1,7, Xızıda 6,1, Sumqayıtda 0,9, Gəncədə 1,1, Daşkəsəndə 12,3-dür. İnzibati ərazi vahidləri üzrə təfərrüatlı məlumatlar əlçatan olacağı təqdirdə bu amilin nəzərə alınması tədqiqatı daha da təkmilləşdirə bilər.

Asudə vaxt imkanları sub-indeksində inzibati rayonların ərazisində yerləşən istirahət parkları və milli parklarla bağlı ölçmələr də xüsusi yanaşma tələb edir. Yaşlılıqların daha az olduğu Aran iqtisadi regionuna daxil olan rayonlarda parkların

sayı Qax, Lerik, Yardımlı, İsmayılı kimi rayonlarından daha əhəmiyyətlidir və ya başqa cür desək, sonuncularda parkların sayının azlığı orada yaşayan əhalinin həyat keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirmir. Meşələrin və yaşıllıq zolaqlarının kifayət qədər çox olması parklara olan ehtiyacı, qismən də olsa, aşağı salır. Gələcəkdə iqtisadi rayonlar, respublika tabeli şəhərlər və inzibati rayonlar üzrə meşə sahələri və yaşıllıq zolaqları ilə bağlı əlavə məlumatların hesablamalara daxil edilməsi həm Asudə vaxt imkanları sub-indeksinin, həm də, mümkündür ki, Ekologiya sub-indeksinin dəqiqliyini artırma bilər.

Ölkənin şəhər və rayonlarında həyat keyfiyyəti ölçmələrini daha da dəqiq həyata keçirmək üçün gələcəkdə əhali arasında sosioloji sorğular aparmaq və əldə olunmuş nəticələrlə istifadə edilən statistik materialı tamamlamaq da (korrektə etmək də) planlaşdırılır.

*

*

*

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının, respublika tabeli şəhərlərinin və inzibati rayonlarının həyat keyfiyyəti üzrə reytingini normal halda hər il, amma ən azı iki ildən bir yeniləməyi, eyni zamanda tədqiqatı daha da genişləndirməyi, metodologiyanı və ölçmə texnologiyasını təkmilləşdirməyi nəzərdə tutur. Yaradıcı heyət ictimai müzakirələrə açıqdır və tənqidi qeydləri, irad və təklifləri minnətdarlıqla qəbul edəcəkdir.

Nəşriyyatın Baş direktoru:
Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor:
Mail Xəlilov

Kağız formatı: 70x100 ¹/₁₆
Tiraj: 150 ədəd
Həcmi: 5 çap vərəqi

“AVROPA” nəşriyyatı